

सिद्धसेन दिवाकर कृत
वेदवादद्वात्रिंशिका

भाषाथेप्रियेचक्र

पं० श्री सुखलालजी संघवी

[भूतपूर्व भारतीयदर्शनशास्त्राध्यापक, गुजरातपुस्तक मंदिर, अहमदाबाद,
प्रधान जैनदर्शनाचार्य हिंदु युनिवर्सिटी, बनारस, तथा सम्मान्य दर्शन
शास्त्राध्यापक, भारतीय विद्या भवन, मुंबई]

[भारतीय विद्या - भाग ३, 'सिंधी स्मृति ग्रन्थ' माथी उद्धृत]

प्रकाशक

प्रो० जयन्तकृष्ण ह० दवे, एम् ए, एल्एल् बी

ऑनररी रजिस्ट्रार

भारतीय विद्या भवन - मुंबई

भारतीय विद्या ग्रन्थावलि

— प्रकाशित पुस्तक —

*

- १ विमुद्दिमग्ग—बुद्धघोषाचार्यकृत पालीभाषामय महामन्थ मू
संपादक—अभ्यापक श्रीयुक्त धमानन्द कोसधी १२-०-०
- २ भरतेश्वर चाहुचली रास—गुजराती भाषामयित प्राचीनतम पद्यकृति
संपादक—भाषाय श्री त्रिनविजयजी मुनि ०-१-०
- ३ ज्ञानदीपिका—देवबोधोपाचार्यकृत महाभारत उद्योगपर्वव्याख्या
संपादक—डॉ एस्. के. दे. एम्. ए., पीएच. डी. बाका युनिवर्सिटी १-०-०
- ४ भगवद्गीता भारतीयदर्शनानि च—भगवद्गीतासम्बन्ध विषयक १० संस्कृत व्याख्यान
व्याख्याता—म० म० श्रीभनन्तरुणशास्त्री बलरुत्ता युनिवर्सिटी २-१२-०
- ५ गुजरातीस्वरव्यजनप्रक्रिया—प्रो एल्. टनरकृत आग्ल-भाषानिधघानुवाद
अनुवादक—अभ्यापक श्रीयुक्त वसवराज का शास्त्री १-४-०
- ६ चन्द्रलेखा—रुद्रदास कविकृत सट्टक
संपादक—डॉ ए. एन्. उपाध्ये, एम्. ए., पीएच. डी ६-०-०

प्राप्तिस्थान

भारतीय विद्या भवन

हारवे रोड, मुम्बई ७

किंचित् प्रास्ताविक

*

सिद्धसेन दिवाकर जैन संप्रदायमा बहु ज मोटा अने सब प्रथम समथ दार्शनिक विद्वान् थइ गया छे सापदायिक इतिहास, तेमने अखिल भारतवपव्यापी विक्रम सुवत्सरना प्रवर्तक, शक्ररि सम्राट् विक्रमादित्यना समकाजीव अने तेना धर्मप्रबोधक आचार्य बतावे छे एक बहु प्रसिद्ध सस्कृत सुभाषिता जेमा धवतारि, क्षपणक, अमरसिंह अने कान्दिदासादि नव व्यक्तियोने, विक्रमनी मभाना नव रत्नो तरीके वणवामा धावी छे तेमाना 'क्षपणक' ते ए सिद्धसेन दिवाकर छे, एम अनेक विद्वानोसु प्रामाणिक मान्य छे ए विक्रम ते कोण अने क्यारे थई गयो तेनो हजी, इतिहास दृष्टिए, सर्वमान्य निणय थयो नथी अने तेथी तेना समय साथे सम्बन्ध धरावता आचार्य सिद्धसेन दिवाकरनो समय-निणय पण हजी अनिश्चित ज कही शक्य छता ते विममना छट्टा सैमानी समाप्ति पहैला क्यारेक थई गया छे एदछ तो निश्चितरूपे कही शक्य तेम छे

जैन संप्रदायना - खास करीने श्वेताम्बर संप्रदायना पूर्वाचार्योना तेमनु स्थान घण ऊचु अने मोटु छे तेओ एक महान् दार्शनिक अने समर्थ शास्त्रगार थइ गया छे कवि तरीकेनी तेमनी प्रतिष्ठा पण घणी मोटी छे कल्किलसवस आचार्य हेमचन्द्रे मोताना सिद्धहेम व्याकरणमा, एक स्थाने व्याकरण प्रयुक्त उदाहरणमा कहु छे के 'अनु सिद्धसेन कचय' - अर्थात् कवियोमा सिद्धसेन श्रेष्ठ छे नीजे एक स्थले हेमचन्द्रसूरि, सिद्धसेन सूरिनी स्तुतिरूप काव्यकृतिनी प्रशंसा करता थई छे के 'क सिद्धसेनस्तुतयो महार्था' इत्यादि । सिद्धसेननी प्रतिभा आदिनो परिचय आपनार एक विशिष्ट छेय, भारतीय विद्याना प्रस्तुत (३) भागमा ज, अन्यत्र पृष्ठ ९-२० उपर, पण्डितवर्य श्रीसुरलालनीनो प्रकाशित छे, जेना अक्लोरुनथी, ए सूरिना पाण्डित्य आदिनो सारो परिचय पाठकोने प्राप्त थशे

ए लेखमा पण्डितजीए, सिद्धसेनाचार्यनो 'वचनाद्वारि शिक्षा'नो पण थोडोक परिचय थाप्यो छे ए द्वारि शिक्षा खरेखर, समुच्चय सस्कृत साहित्यमा, एक बहु गूढ अने गम्भीर अथपूण रचना छे दार्शनिक अने साहित्यिक विद्वानोने एनो कशो परिचय अद्यापि प्राप्त थयो नथी एनो भाव पण समझवो बहु कठण छे जैन अने वेदवादना निगूढ तत्त्वोनो जेमने परिपूर्ण परिचय नथी तेमने प्रस्तुत द्वारि शिक्षानु कोई पण रहस्य कळी शकं तेम नथी एज कारणथी मने लागे छे के जान सुधी कोई पण जैन विद्वाने, एना उपर कसी टीका-टिप्पणी आदि करी लगती नथी घणा समयथी मारी इच्छा हती के पण्डितजी ए द्वारि शिक्षा अर्थ उपर काईक प्रकाश पाई एमना जेरो जैन दार्शनिक अने साहित्यिक समस्त विद्वान् जैन समाजमा अन्य चीजो कोई आज मारी दृष्टिमा नथी जैनतर वगमा पण कोई हशे के केम तेनी मने शका छे एमना मनमा पण ए द्वारि शिक्षाना गभीर अर्थोनु चवण घणा समयथी चाल्वा परखु हतु 'भारतीय विद्या'ना प्रस्तुत भागमा, सिद्धसेनाचार्य विषयक उक्त लेख लख्या पठी, अने प्रस्तुत भागने, अमारा यमेना समान सहायक, जेदास्पद अने सद्दय सखा स्वर्गवासी

† धन्वन्तरि क्षपणकामरसिंह शङ्खु वेतालभट्ट परखरंरकालिदामा ।

ख्यातो ब्राह्मिहितो नृपतेरमभायां रत्नानि वै वररुचिर्नृपविक्रमस ॥

एतद्भी यद्वाहुरसिद्धीर्जा शिर्षाना प्रयागः ॥१॥ 'सर्वत्र प्रथम' शीके, प्रकृत करवानी मारी कपना धर्या गरी आ रूडि प्रथम मरुज, पञ्चमश्रीए ए द्वैविधियात्ता मकार्ये शिरे आगारगुपीतो पोत्रे जगुते कानन रिता मना एतु ह्यु धात मारम्ये प्रस्तुत शिष्य लखवानो उपक्रम कयो अने ते सा मरुप शिष्टानोना द्वापार उन्मिधत पाव छे अन्त छे के अम्मायी गण एतो मनातूरक विहित आभ्याग करे अने पवित्रतरीना प्रसुर प्रदगने पनेप्रनी घनायसे राया एमादी शीकां मवा प्रोयो दोपी कान्या प्रयागदार् एसे

विद्येता शिवाकरनी शीकी पन आरी शीके द्वैविधियत छ, जे प्रस्तुत द्वैविधियानी जमन बहुल मगीर शी अध्याय से शीकर, वाग, पवित्र आता एनक मना मन्त्र श्योनी ए द्वागशिकाओग आरी ज शीके शिगु पात करवामे शरी छ ए कर्त द्वैविदि वा से उपर पन आ मन्त्राणु भागार्पणोपर विधवा पाव छे त अन्याइवन बहु उपपणी ओ केन्नाय विदित प्रमेराणु पून एत करवामे एइ १३ छेन छ

हु इच्छुं छु के पवित्रतास हाथे ए आन्त द्वैविधियात उपर पा शतु मन्त्रक विवेचन एतादो शिक्त अविष्यमं प्रयाग पावे

शिष्योपीना स्वगमननी
प्रथम शान्तिवि
ता ७-७-४५

- विा विजय मुनि

सिद्धसेन दिवाकरकृत वेदवादद्वात्रिंशिका

*
विवेचक-पण्डितप्रवर श्रीसुपलालजी संघवी

*
प्रास्ताविक

अहीं जे बग्रीशीनु विवेचन करवा धार्युं छे ते बग्रीशी तेना नाम प्रमाणे वैदिक परम्पराना तत्त्वज्ञाने लगती छे । सिद्धसेन दिवाकरे जैन परम्परा साथे खास सम्बन्ध धरावनार विषयो उपर जे जे कृतिओ रची छे ते बघी तो तेमणे जैन दीक्षाना स्वीकार पछी ज रची होवानो सम्भव छे । केम के तेओ जन्मयी अने सस्कारथी ब्राह्मण परम्पराना होइ जैन सधमां दाखल घया पहेलां जैन-परम्पराने लगतु ऊहु अने प्रभावक कृतिनिर्माण करी शके एवु ज्ञान भाग्येज मेळयी शके । परंतु तेमनी जे जे सस्कृत कृतिओ जैनेतर विषयो उपर के सर्वसामान्य विषयो उपर छे ते तेमणे जैनदीक्षा स्वीकार्यो पहेलां पण रची होय एवो सम्भव छे । ए गमे तेम हो, छता ब्राह्मण परम्परा प्रमाणे सिद्धसेनने नानी उमरथी ज वेदो, उपनिषदो, गीता अने पुराणोनु बलवद् अध्ययन अने परिशीलन हतु, ए बातनी साक्षी तो प्रस्तुत वेदवादद्वात्रिंशिका पचली पण पूरी पाडे छे । सिद्धसेनमां कविरज अने प्रतिभाना गमे तेवां स्फुट धीनो जन्म सिद्ध होत पण जो तेमनु मानस वेद-वेदान्त आदि ब्राह्मण ग्रन्थोना अध्ययन अने परिशीलनअन्य सस्कारोथी उभरातु न होत तो, तेओ कदा पण वैदिक भाषा, वैदिक छन्द, वैदिक दौली अने वैदिक रूपको तेम ज कल्पनाओ द्वारा वेद तेम ज उपनिषद्गत मान्यता के तत्त्वज्ञानने आ एक ज बग्रीशीमा आटली सकलताथी प्रयित करी सकत नहीं ।

प्रस्तुत बग्रीशीनु विवेचन कर्यां पहेला ए जणावतु जरूरी छे के एमा सिद्धसेने सामान्यरूपे कया विषयनु प्रतिपादन कर्युं छे । जो के बग्रीशी उपर कोइ टीका क नानु पण टिप्पण नहीं एटले सिद्धसेननो विवक्षित अर्थ जाणवानु साधन मात्र मूल बग्रीशी ज छे । परन्तु आ बग्रीशीनी तुलना ज्यारे वेदना मन्त्र, ब्राह्मण अने उपनिषद्भाग साथे तेम ज गीता आदि इतर वैदिक मनाता ग्रन्थो साथे करीए छीए, त्यारे एनो सामान्य भाव शो छे ए जणाया विना रहेतु नहीं ।

प्रस्तुत बग्रीशीनु हार्दं ममजवा खातर उपर सूचयेल ग्रन्थो साथे लेी पुन पुन तुलना अने विचारणा करवा जता मारा मन उपर एकदर एधी छान पछी छे के सिद्धसेने प्रस्तुत बग्रीशीमां मुख्यपणे साक्य योगाना तत्त्वज्ञानो उपयोग करी ब्रह्म अथवा औपनिषद्* पुरपनु वर्णन कर्युं छे । प्रस्तुत बग्रीशीनु प्रत्येक पद, प्रत्येक पाद के तद्गत

* ब्रह्म शब्दना अनेक अर्थोनी पेठे पुरुष शब्दना पण अनेक अर्थो छे । तेमाधी श्वेता श्वतरमा प्रयुक्त 'त्रिविध ब्रह्ममेतद्' (१ १२) ए पद ध्यानमा लेवा जेतु छे । प्रधानात्मक भोग्य ब्रह्म, जीवात्मरूप भोक्तृ ब्रह्म अने ईश्वररूप प्रेरक ब्रह्म-ए त्रिविध ब्रह्म छे । अने ए ज त्रिविध ब्रह्म ते गीता (१५ १६, १७)ना धर पुरुष, अन्तर पुरुष अने पुरुषोत्तम ए त्रिविध पुरुष छे तेमाधी जे पुरुषोत्तमरूप अतिम ब्रह्म छे, जेने शेष्वर सारयमा पुरुष

પ્રત્યેક વિચાર જોતાં એમ છાતો છે કે મિત્તસેનના કત્રિમાનસમાં કોઈ એક જ વૈદિક પ્રથમ સમમાણ નથી, તેમ છતાં જ પણ દેવગણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને યગતાં જે પ્રાચીન ઉપનિષદો છે અને મંદ્ર પ્રાહ્લણમાં તત્ત્વજ્ઞાનને યગતાં જે પ્રમિદ્ધ સૂક્તો છે તે યજ્ઞમાંથી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો પ્રભાવ કવિ માતમ ઉપર યજ્ઞારે પ્રમાણમાં પડેલો છે । એ સદ છે કે શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ માત્ર પાણુપત સમ્પ્રદાયને અનુસરી રચાયેલ છે ગ્યારે પ્રસ્તુત યજ્ઞીશી માત્ર પાણુપત સમ્પ્રદાયમાં યજ્ઞ ન રહેતાં પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિયાદનો પણ આધ્ય છે ।

સારયના વિકાસની ભૂમિકાઓ ।

આમ આ યજ્ઞીશીમાં ઔપનિષદ પુરુષનુ સાંલ્ય-યોગ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રક્રિયા અને પરિમાયા દ્વારા પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિરૂપે યજ્ઞન યજ્ઞનું હોવાથી યજ્ઞીશી અને તેનું ત્રિયેચન મરલઠાથી સમગી શક્તિય પટલા માટે પ્રાચ્ચાવિકરરૂપે સાંલ્ય યોગ તત્ત્વજ્ઞાનનુ ત્રિણિષ્ટ સ્વરૂપ તેના વિકાસક્રમ પ્રમાણે અને દશાવયુ આવશ્યક છે ।

સારય પરમ્પરાના પ્રવાહને યગતા વિચારના જુદાં જુદા યજ્ઞોનો મુનિચિત કાલક્રમ દશાવયો એ કામ ગમે તેને યજ્ઞને પણ શક્તિય નથી । તેમ છતાં માનવવુદ્ધિના વિકાસની ભૂમિકાઓના વિચારને ધોરણે અને જુદા જુદા સાહિત્યિક પુરાણો ઉપરથી યજ્ઞીશી કલ્પનાને આધારે આપણે તે પરમ્પરાના તત્ત્વજ્ઞાનના ભૂમિરાઓનુ પૌવાયય ઠીક ઠીક વિચારી શકીએ છીએ । ણના વિશાલ અધમાં સાંલ્ય પરમ્પરા ધીજી કોઈ પણ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પરપરા કરતાં યજ્ઞારે પ્રાચીન અને વ્યાપક છે । પ્રાચીનતા ઠો પટલા ઉપરથી પણ સિદ્ધ છે કે તેના જેટલા કરો પ્રાચીન ભારતીય યાત્રાયમરો મળે છે તેટલા કરો ધીજી ણકે પરમ્પરાના મળતાં નથી । તેની વ્યાપકતાનો ઠવાલ ઠો પટલા ઉપરથી ન આથી શક તેમ છ કે વેદ, ઉપનિષદ, મહામારત, ગીતા, પુરાણ, વૈદ્યક, કાવ્ય નાટક આદિ સસ્કૃત યાત્રાય તથા સત સાહિત્ય અને જૈન બૌદ્ધ પરમ્પરાના પ્રાચીન ગ્રન્થો જ યજ્ઞમાં એક અથવા ધીજારૂપ ઓછા યજ્ઞતા પ્રમાણમાં સાંલ્ય પરિમાયા અને સાંલ્ય તત્ત્વજ્ઞાન નજરે પડ્યા વિના રહેતાં નથી । પટલુ જ નહીં પણ પ્રાચીન ઔપનિષદ ચિંતન કે દર્શન અને બૌદ્ધદર્શનની ભૂમિકા તેમ જ ધૈવ્યક શૈવ આદિ આગમાયલમ્બી પરમ્પરાઓ અને ઉત્તરકાલીન વૈદાતની યજ્ઞા જ પરમ્પરાઓની મૂલ ભૂમિકા સાંલ્ય પરિમાયા, સાંલ્ય પ્રક્રિયા અને સાંલ્ય વિચારથી જ ઘટાળેલી છે ।

એમ ઠામે છે કે સાંલ્યવિચારનો પ્રથમ સ્તર ઠૌતિક જગત્ અથવા પ્રકૃતિના સ્કૂલ ભાગને અત્તલમ્બી ઘટાયો હતો, જે એક અથવા ધીજારૂપે યજ્ઞારૂકને નામે જગર ઠૌતિકવાદને નામે આજ ઠગી સાહિત્યમાં સપવાઈ રહ્યો છે । આ સ્તરમા પ્રકૃતિનું વિશેષ કહેવું છે તેનુ જ યજ્ઞીશીમાં મુલ્યવળ યજ્ઞન છે, આ વસ્તુ ૩૧મા પઠના ઠેનેદ પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્' એ પાદથી સ્પષ્ટ સ્થિત યાય છે । એ જ પુરુષ ઔપનિષદ છે । ઉપનિષદ યાત્રાના સમમ ચિંતનના પરિણામરૂપે જે એક સ્વામ્પ્ર ચેતન તત્ત્વ વિદ્ધ યયુ છે તે જ ઔપ નિષદ પુરુષ છે । એ તત્ત્વને ઔપનિષદ વિશેષણ બૃહદારણ્યક (૩ ૧ ૨૬)મા આપેલ છે તે એમ સૂત્ર છે કે ઉપનિષદના ચિંતન પહેલાં એયુ ચેતન તત્ત્વ મુનિચિતરૂપે વિદ્ધ યયુ ન હતુ અને આ તત્ત્વની માયતા ઉપનિષદને જ આમરી છે ।

चिंतन सूक्ष्म के अव्यक्त रूपमां क्षर ध्यु लागतु नथी पण ते पृथ्वी, जल आदि स्थूल
 अने व्यक्तरूपने अवलंबीने ज चालतु । पुरुष के आत्मानी कल्पना ए स्तरमा विनश्वर
 स्थूल भूतोना मिश्रणजन्य एक प्रकारथी आगळ वधेलेनी न हती । बीजो स्तर ए स्थूल
 भूतना कारण विषेना चिंतनमाथी जन्म्यो होय तेम हागे छे । स्थूल अने व्यक्त
 देखाता तत्त्वोनु कारण शुं? एनु काइक कारण तो होवु ज जोइए—ए प्रश्नना उत्तररूपे
 सूक्ष्म भौतिक तत्त्वनी कल्पना अव्यक्त-प्रकृतिरूपे स्थिर थई अने ए कल्पना साये ज
 पुरुषनो अर्थे स्थूल अने क्षर भौतिक परिणाममा बद्ध न रहेता ते अव्यक्त प्रकृति सुधी
 विस्तर्यो अने जे व्यक्त जगतनु अव्यक्त के अदृश्य कारण छे ते ज पुरुष तरीके मनायु ।
 व्यक्त के स्थूल भौतिक जगत क्षर, चर या विनश्वर छे तो शु तेनु कारण अव्यक्त पण
 तेवु ज मानयु? जो ते पण तेवु ज क्षर होय तो तेनु मूल कारण पावु बीजु मानयु
 पडे अने एम तो अत जावे नहीं । ए विचारमाथी व्यक्त अने क्षर जगतना कारण
 तरीके मनाएलु अव्यक्त तत्त्व अक्षर, नित्य, अविनश्वर कल्पायु । अने एज पुरुष के
 आत्मा या जीव तत्त्व छे एवी समनमाथी पुरुषतत्त्व पण क्षरमाथी अक्षर बन्यु ।
 लो० तिलक करे छे ते व्याख्या मान्य 'राखीए तो उपर सूचवेल क्षरपुरुषवाद अने
 अक्षर पुरुषवाद ए यज्ञे स्तोत्रो गीतामां 'क्षर सवाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' एमां
 सूचवाण्ल छे । अव्यक्त प्रकृति एज अन्तिम तत्त्व पुरुष छे ने तेथी आगळ धीनु कशु
 नथी एनी २३ तत्त्ववाणी साख्य तत्त्वज्ञाननी बीची भूमिका महाभारतमां खार वादनी
 २५ अने २६ तत्त्ववाणी के भूमिकाओनी पेठे घणवाणली मळे छे^१ । परतु आ २३
 तत्त्ववाणी भूमिकानु साख्यदर्शन तेना सरा भावमा तो चरक नामक आयुवदग्रन्थमा
 विस्तृत घणवाएलु^२ छे । तेमा अव्यक्त प्रकृतिने ज आत्मा, पुरुष, चेतन, परमात्मा,
 कता, भोक्ता, प्रज्ञ, आदिरूपे घणवेल छे, अने तेने ज आध्रथी पुनर्जन्म घटारी निरा-
 रमवादनु निरसन करवामां आब्यु छे । आ निररामवाद ते पहेली स्थूल अने क्षर भूत-
 राशिविज्ञेपने पुरुष माननार भूमिका । बीजी भूमिकामां अविनश्वर प्रकृति तत्त्व
 दाखल घता ज तेमा पुनर्जन्म प्रक्रिया घटाववामा आधी अने ते साये ज पहेली भूमि
 काना क्षरपुरुषवादाने नास्तिक कही निंदवामां आब्यो छे । ए कहेवानी तो भाग्ये ज

१ मातो अभिप्राय एवो छे के लो० तिलके करेल व्याख्या बराबर नथी 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' एमा कूटस्थ अक्षररूपे साख्यसंमत जीवात्मा ज लेवो जोइए, नहि के प्रकृति केम के प्रकृति कूटस्थ मनाती नथी, अने पुरुष ज कूटस्थ मनाय छे । प्रकृतिनो समावेश 'क्षर सर्वाणि भूतानि' ए क्षरभागमा साय छे, केम के ते अक्षर छता कार्यरूपे क्षर पण छे आवो अथ करता गीताना प्रस्तुत (१५ १६, १७) त्रिविध पुरुषवर्णनमा सेध्वर साख्यनी चारेय भूमिकाओ समाई जाय छे ज्यारे तिलकनी व्याख्या मानवा जता जीवात्मानो सप्रह ते घणनमां रही जाय छे गीताकार प्रकृतिनो तो सप्रह करे, ओ जीवात्माने छोडी दे एम अने नहि

२ History of Indian philosophy p 217 महाभारत शांतिपर्व अध्याय ३१८ ।

३ शारीरस्थानम् । प्रथम अध्याय ।

જરૂર રહે છે કે વ્યક્ત ક્ષર તત્ત્વમય પુરુષ અને અવ્યક્ત અક્ષર પ્રકૃતિમય પુરુષની યજ્ઞ માન્યતાઓ વચ્ચે પુરુષ કે આત્મામાં અનુભવાતી જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ આદિ ગુણો વ્યક્ત ક્ષરતત્ત્વના તેમજ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ તત્ત્વના જ છે એમ મનાવું, અને આ માન્યતા પણ સાદ્ય વિચારનો આગળ ગમે તેટલો વિકાસ થયો છતાં તે તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટરૂપે સ્પષ્ટ થાણેલી મળે છે । માહ્ય તત્ત્વજ્ઞાને ડયારે પ્રકૃતિથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારે પણ તે પોતાની જૂની જ માન્યતાને તો વચ્ચી જ રહ્યું કે જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્માધર્મ આદિ ગુણો કે ધર્મો જ પુરુષના ગુણો નથી પણ તે તો અવ્યક્ત કે પ્રકૃતિના કાચ પ્રપન્નમાં જ આવી જાય છે । કેમ કે તે પ્રાકૃત અન્ત કરણના જ ધર્મો છે । અપ્રાકૃત ચેતનવાદની ભૂમિકાને અવલમ્બી વિચાર કરનાર દશનો પચી જૈન અને ન્યાય-વૈશેષિક દશને જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, ધર્મ અધર્મ આદિ ગુણોને પ્રાકૃત ભૂમિકાથી ઘટ્ટાર આળી અપ્રાકૃત સ્વતંત્ર ચેતન તરત્તમાં સ્થાન આપ્યું, તેમ છતાં પણ અપ્રાકૃત ચેતનવાદની ભૂમિકાને સ્પર્શી વિચાર કરનાર સાંદ્યદશને તો તે ગુણોને પ્રાકૃત જ માન્યા અને અપ્રાકૃત ચેતનમાં તેના અસ્તિત્વનો સપથા નિષેધ કર્યો । આ મૌલિક મતભેદનું ધીન મારી વરુષના પ્રમાણે સાંદ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ડપર વળવેલી વ્યક્ત તત્ત્વમય અને અવ્યક્ત પ્રકૃતિ મય પુરુષની બે પ્રમિક ભૂમિકાઓમાં સમાવૃત્ત છે । કેમ કે તો જૈન, ન્યાય-વૈશેષિક આદિ દશનની પેટે સાંદ્ય દશનમાં અપ્રાકૃત આ તત્ત્વની ભૂમિકા પટેલી જ હોત તો તેમાં પણ જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ આદિ જ આમાના જ મનાત અને તે રીતે જ પ્રાકૃતભાગથી અપ્રાકૃત આમાનું વિલક્ષણત્વ યત્તાવચમાં આવત, અને તે ગુણોને પ્રાકૃત અન્ત કરણના માન ધારી જરૂર રહેત જ નહીં ।

અવ્યક્ત પ્રકૃતિ જ ન પુરુષ કે ચેતન છે એમ મનાવા લાગ્યું ત્યાર યાદ તે ભૂમિકા સામે પણ પ્રશ્ન થવા લાગ્યો કે મહે વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્તનું સ્થાન ડેંચુ હોય પણ છેવટે તો તે પણ વ્યક્તનું કારણ હોવાથી વ્યક્તકોટિનું પટલે મૌલિક અને જડ જ છે । અને જો નેમ હોય તો પુરુષ, આત્મા કે ચેતન પણ મૌલિક કે જડ જ સિદ્ધ થાય । ણટે જ જડ આમામાં ચેતન્ય ક્યાથી સમયે ? અને જો અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં ચેતન્યનો સમ્ભવ માનવામાં આવે તો તેના પ્રપન્નરૂપ વ્યક્તમૂતોમાં પણ ચેતન્ય માનવું પડે । અને જો એમ સ્વીકારવામાં આવે તો અન્તે મૌલિક ચેતનવાદ જ વલિત થાય । તેની સ્થિતિમાં અવ્યક્ત પ્રકૃતિમય પુરુષની કલ્પના નકામી કેમ ન રાણાય ? આવા પ્રશ્નના સુલાસાર્તી વિચારણામાંથી સ્વતંત્ર ચેતનવાદની નવી ભૂમિકા સાંદ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવી હોય તેમ જ્ઞાન છે । દૃષ્ય તો સાદ્ય વિચારકોણ અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી આગલ વધી ણક ધીરુ તત્ત્વ સ્વીકાર્યું ન મનાયુ તો પ્રકૃતિની પેટે અવ્યક્ત, પણ તે તેના કરતા ઘટ્ટિભાવુ અને વિલક્ષણ કલ્પાયુ । તે તત્ત્વ પટલે સ્વતંત્ર અને પ્રકૃતિથી પૃથક્ એવું ચેતન તત્ત્વ । આ સાંદ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ધીની ભૂમિકા છે, જે આગ લગી સાંદ્યદશન અને તદનુસારી ધીજા ઘથા દશનોમાં પ્રધાનપદે રહી છે । આ ભૂમિકામાં એમ કલ્પાયુ છે કે ચેતના જ પ્રકૃતિ કે તેના વક્ કાર્યોમાં હોઈ શકે નહીં । તે યર્થો તો જડ અને મૌલિક કોટિના છે । ચેતન્ય જ નેની મહારની વસ્તુ છે । અને તે જે તત્ત્વમાં હોય તે જ ચેતન, પુરુષ અને આત્મા સાધી રીતે હોઈ શક । અવ્યક્ત પ્રકૃતિ અને તેનાં વ્યક્ત વાર્ધો ગમે તેટલા ક્રિયાસીલ

अने परिणामजनक होय, छता ए वधाने तदस्य अने अलिप्तभावे भूमी प्रेरणा आपनार चेतन तत्त्व ए तो साव स्वतंत्र अने जुहु ज छे । अने ते ज तत्त्व वास्तविक रीते पुरप के आत्मा नामने पात्र छे । आ रीते वयारेक व्यक्त वयारेक अव्यक्त-प्रकृति अने वयारेक तेथी पर चेतन तत्त्व, एम त्रणे भूमिकाओमां पुरपनी कल्पना उत्तरोत्तर आगळ वधती गइ । सांख्य तत्त्वज्ञाने ज्यारे अव्यक्त-प्रकृतिनी कल्पना करी हती त्यारे तेणे तेने परिणामनशील छता अज-अजन्मा अनादि के नित्य मान्यु हतु । पण हये ज्यारे तेणे पुरुष तत्व साव जुहु स्वीकार्युं त्यारे तेने केजु मानवु, ए प्रथ उद्भव्यो अने तेना उत्तररूपे एम मनायु के स्वतंत्र चेतन तत्त्व ए मात्र प्रकृतिना जेजु अजन्मा अनादि के नित्य ज नथी पण ते तो कूटस्थ सुद्धा छे । एटले जेम ते उत्पन्न थतु नथी तेम तेनामार्थी कोइं आविर्भाव पण थतो नथी । प्रकृति नित्य छता प्रमवशील होवाथी अजा छे । ज्यारे स्वतंत्र कल्याणल चेतन प्रसवधर्मां नहीं पण तदस्थपणे प्रकृतिना प्रमवनु निमित्त के तेना प्रमवनी साक्षी होमाथी ते साचा अर्जमा पुरुष-प्रेरक अने अज पण छे । ज्यारे आ त्रीजी भूमिकामा स्वतंत्र पुरप सत्तनी कल्पना थइ त्यारे मानसिक भूमिका प्रमाणे प्रत्येक देहे प्रत्येक जुदो पुरप एयो पुरपबहुत्ववाद ज हतो । ते वखते भद्वैत के एक पुरुषनी कल्पना अवतरी ज न हती ।

धीजी बाहु अनेक टोळाओमा वहेंचाएल मनुष्य जातिमा पोतपोताना वतुलने माफक भावे एवी तरेह तरेहना देवदेवीओनी पौराणिक अने लौकिक कल्पनाओए ऊडा मूळ भावणां हता । कोइं पण सत्पन्न सहेलाइथी ए देवदेवीओनु स्थान नाइद करी शके तेम न हतु । एटले तत्त्वज्ञाने पण पोताना चिंतनक्षेत्रमा ए देवदेवीओनु स्थान गोरुण्या विना चाले तेम न हतु । दरेक टोळी पोताना ज इष्ट अने मान्य देव के देवीने करता धरता मानती । जे टोळी प्रभावशाली थने तेनो इष्ट देव पण तेटले न प्रभावशाली थनतो । आ उथलपायलनी क्रिया एना वखतथी चालती हती, अने तेथी तत्त्वज्ञानी मूखवण एक रीते वधता जनी । तत्त्वज्ञ ते वखते एम कहेवानु तो साहस करी शके तेम हतु ज नहीं के कोइं करता धरता छे ज नहीं । पण तत्त्वज्ञानी प्रतिभामा एक तत्व प्रकाशित थवानो अवसर पावी गयो हतो । तेथी कोइ अप्रतिम प्रतिभा अने साहसवाळा चिंतके विचार प्रकट कर्यो के अनेक देव अने देवीओ होय तो ते परिमित शक्तिवाळा ज होइ शके जेवा के तेना अनुयायीओ । अने जे मर्ष नियामक, सर्व शक्तिमान् न होय ते एरो के महान् देव तो न ज होइ शके । एटले सर्वनु नियंत्रण करनार एयो एकज महान् देव के देवाधिप छे के तेना नियमन प्रमाणे आसु विश्वचक्र चाले छे । आ महेश्वरनी कल्पना सात्त्विकतत्त्वज्ञाने जाते ऊभी करी होय के पठी धीना पासेथी तेणे स्वीकारी होय पण ते सांख्य तत्त्वज्ञाननी खास चौथी अने छेड्डी भूमिका बनी रही । इश्वर तरीके जे तत्र म्वाकारायु ते चेतनरूप ज होय ए तो स्वाभाविक हतु । पण धीना चेतनो करतां इश्वर चेतननी विशेषता स्वीकारवाना न आवे तो तेथी मान्यवानो कशी अथ ज न रहे । एटले सांख्य चिंतकोण इश्वरने चेतन माया छता तेनु स्थान धीना चेतनो करतां चढिआनु कल्प्यु । धीना चेतनो कूटस्थ छतां प्रकृतिना पातनी अमर तळे भावे अने वयारेक ए अस्वर्धी छूटे पण स्वरा, परन्तु इश्वर चेतन तो

કદી ૪ પાસાનો સ્પર્શ અનુભવે જ નહીં અને તેથી ૫ને ૪ પાસથી છૂટવાપણુ પણ ન હોય । આ વિલિપ્ત પુરુષ કે ઈશ્વર તે જ ગીતામાં^૧ ઘણવાળા પુરુષોત્તમ અને પરમહા અને તે જ યોગસૂત્રમાં^૨ પ્રતિપાદિત પુરુષવિશેષ । આ રીતે સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનની ચાર ભૂમિકાઓ ફલિત થઈ । (૧) ક્ષય કર પુરુષ (૨) અધ્યક્ત પ્રકૃત્યામક પુરુષ (૩) પ્રકૃતિભિન્ન સ્વતંત્ર પુરુષ (૪) સ્વતંત્ર પુરુષોમાં પણ મૂર્ધન્ય પૂવો ઠક પુરુષોત્તમ ઈશ્વર, મહેશ્વર, શિવ કે વશુપતિ ।

એમાં વિલિપ્ત પુરુષરૂપે ઈશ્વરની માન્યતા સ્થિર થઈ તે ઉપર ઘણવેલ સાંખ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનની ધોધી ભૂમિકા । ૫ ન ભૂમિકા સાંખ્ય યોગ દર્શન તરીકે પહેલેથી આજ હગી દાશનિક સાહિત્યમાં સુવિદિત છે । નિરીશ્વર સાંખ્યદર્શન પરસ્પર ભિન્ન પૂર્વા પ્રકૃતિ અને પુરુષ સહિત પદ્ધતિ તરફ સ્વીકારે છે । જ્યારે સેશ્વર મનાતુ સાંખ્ય યોગદર્શન પૂર્વા ઈશ્વરતત્ત્વનો ઉમેરો કરી હમ્મીસ તરફ સ્વીકારે છે । મિત્તસેને આ જ સાંખ્ય-યોગદર્શનની ભૂમિકાને અવલમ્બી તે ઉપર કતિબંધા કલામય છાટણા છાટી પ્રસ્તુત કૃતિ રચી છે । ૫ સત્ય છે કે મિત્તસેને પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીમાં ધોધીસ, પદ્ધીસ કે હમ્મીસમાંથી પૂવેય તત્ત્વસત્ત્વાનો નિર્દેશ કર્યો નથી । તેમ છતાં ૫ પણ ઘટ્ટુ ન સત્ય છે કે સાંખ્ય યોગના હમ્મીસ સત્ત્વોનુ સક્ષેપમાં જે ચાર વિભાગમાં વગામ્મરણ થાય છે તે ચાર વિભાગ પ્રસ્તુત ઘટ્ટીશીમાં એક અથવા ધોધી રીતે ગર્ભિત થઈ જાવું જોઈ સ્પષ્ટપણે સૂચિત થાય છે । આ ચાર વિભાગ તે (૧) ક્ષય-કર યા દ્વય ધરાધર ભૌતિક વિશ્વ, (૨) અધ્યક્ત-અક્ષર ભૌતિક મૂલ્ય કારણ સર્વાતિતમ સૂક્ષ્મદ્રવ્ય યા પ્રકૃતિ (૩) કૃત્સ્વ-અપરિણામી નિત્ય ૫વ નિગુણ ચેતન પુરુષો (૪) પ્રથમથી જ સદા ક્ષેત્રકર્માદિ ય-ધનની બસર વિનાનો ૫વો ઠક ઈશ્વર યા વિલિપ્ત પુરુષ ।

વેદના વિચારોની જૂની નવી વ્યાખ્યાઓ

આજ હગીના અધ્યયન ચિંતનને પરિણામ જે એક વાચક માત્રા ધ્યાન ઉપર સવિશેષ આવી છે તેનો નિર્દેશ અહીં કરવો યોગ્ય છે । જેથી ધોધી અધ્યાસીઓ તે ઉપર વિચાર કરી શકે અને તે મુદ્દાને પરીક્ષક દષ્ટિ વસી જુવે । અભ્યારે હગમગ ઘધા જ તત્ત્વચિંતકો ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યાઓને આધારે ધ્યવેદના તત્ત્વવિવચક કેટલાક સૂક્તો અને તેવાં જ અન્ય વેદનાં સૂક્તો તથા અતિ પ્રાચીન ઘધી શાકાય પૂર્વા ઉપનિષદોમાંના ધાગોને પરમહાપરક સમજે છે અને તે પ્રમાણે જ અધ કરે છે । ઘટ્ટલે ઘ ઘધા જ ચિંતકો અને વ્યાખ્યાકારો ધોધીસ તત્ત્વવાલા સાંખ્ય દર્શનની ભૂમિકા પદ્ધીની અધ્યક્ષથી ભિન્ન પૂર્વા ચેતન અને પરમહા માનનારી ભૂમિકાને અવલમ્બીને જ તે તે સૂક્તો અને ઉપનિષદોની અધ ઘટ્ટાવે છે । પરંતુ મને હાગે છે કે જો ત તે ધાગો અતિ પ્રાચીન હોય તો તેમાં પરમહાનુ ઘણન નથી, પણ ધોધીસ તત્ત્વવાલી ભૂમિકામાં અંતિમ તત્ત્વતરીક સ્વીકારા ઘલ અને તે ઘરતે અત્યન્ત પ્રતિષ્ઠા પામેલ ૫વા મૂઠ કારણરૂપ અધ્યક્તનુ જ અનેક રીતે

वर्णन है। ऋग्वेदमां सत् रूपे, हिरण्यगर्भरूपे, पुरपरूपे के अनिवचनीयरूपे ए ज अव्यक्तनो महिमा गावामां आढ्यो है, अने उपनिषदोना प्राचीन खरोमा पण असत, सत्, ब्रह्म के पुनपरूपे ए ज अव्यक्त गवाएलु है। आम छता व्याख्याकारो अने भाष्यकारो ष बचा न्यळोमां परब्रह्म एवो अर्थ करे छे तैतु शु कारण १ एवो प्रश्न थरो। मातो उत्तर ए छे के ते धर्मी उपलक्ष्य व्याख्याओ अने भाष्यो लखाया त्यारे परब्रह्मनी प्रतिष्ठा तदन सुस्थापित थई गई हतीं। एटले व्याख्याकारो अने भाष्यकारोनी अव्ययन तेम ज चिंतन सस्कार एक मात्र परब्रह्मलक्षी हतो। ते वस्तु इतिहास अने क्रमविकासनी दृष्टि व्याख्या लखवानी प्रयाज न हतीं। एटले व्याख्या अने भाष्य कारोए प्रामाणिकपणे ज पोताने प्राप्त थएल सस्कार प्रमाणे ते ते स्वळोनी व्याख्या करी। अव्यक्त प्रकृतिपरक वाक्योनी परब्रह्मपरक अर्थ करवामा भूल धवानु श्वास स्व/ कारण ए पण हतु के शरभतमां अव्यक्तने अंतिम तत्त्व तरीके प्रतिष्ठा आपवाना समयमां तेने जे जे अक्षर, स्वयंभू, आत्मा, परमात्मा, चेतन, विभु, ब्रह्म आदि विशेषणी अपातां ते ज विशेषणो अव्यक्तधी भिन्न मनाएल चेतन के ईश्वरने पण अपावा हता। एटले परब्रह्मनी मायताना युगमां थएल व्याख्याकारो अव्यक्तनी मान्यताना युग-वाळा वर्णनोने परब्रह्मपरक वर्णये ए तहन स्वामाधिक हतु। परब्रह्म अगर चेतनत-रवना स्वीकारवाली छ'रिस अगर पचीम तत्त्व माननारी भूमिकाओ प्रथम प्रतिष्ठा पामी हती, अने अव्यक्तने अंतिम तत्त्व माननार चौवीस तत्त्वनी भूमिका त्यार वाद भारतीयदर्शनोमा आवी एम नहीं कही शक्य। आगळ जतां जेने अनारमवाद के जडवाद तरीके वर्णववामा आवेल छे ते चौवीस तत्त्वनी भूमिका प्रथमनी ज छे ए विवे सदेह रहै तैतु छे ज नहीं। शु महाभारतमा के शु गीतामां ए भूमिकाना अवशेषो जुदा तरी आवे छे अने मूल चरकमा तो एनो स्पष्टपणे स्वीकार छे। तेम छतां यन्यु छे एम के पाठला व्याख्याकारोण मूल चरकना ए प्राचीन भागने पोताना सस्कार प्रमाणे ज भिन्न आत्मतत्त्वपरक मानी छीघो छे अने ते प्रमाणे व्याख्या करी छे। तेथीं मूल अने व्याख्या वधे घणी अमानिओ पण देखाय छे। पृथक् चेतन अने परब्रह्मनी मान्यताना युगमा रचाएल के सफलित थएल उपनिषदो, महाभारत के गीता आत्मां ए अव्यक्त प्रकृतिने ज अंतिम तत्त्व माननार भूमिकानो एक प्रतान्तर तरीके के पूवपक्ष तरीके उल्लेख थण्लो छे। जेम आगळ जतां केवलद्वैत, विशिष्टद्वैत, द्वैत के शुद्धद्वैतना साम्प्रदायिक विचारो प्रकट घवा लया त्यारे ते ते पुरस्कर्ताओए प्राचीन उपनिषदो अने गीता आदिनु पोतानी ज दृष्टि ए ऐकान्तिक व्याख्यान कयुं, अने ए ग्रन्थोमां बीजा कया कया विरोधी मन्त'यो स्पष्ट छे एनो विचार ज न कयों,

१ दा० त० गीता २२८ 'अव्यक्तीनि भूतानि' आ विचार अव्यक्त प्रकृतिने ज चरम तत्त्व माननार भूमिकानो छ, नहीं के पृथक् चेतन माननार भूमिकानो। ए ज रीते छादोग्यने 'अनदेवेदमप्र आसीत् तत् सदासीत् तत् समवत्' ३ १९ १ इत्यादि भाग प्रकृतिचेतना-मेदवादीनी साय्य तत्त्वमाननी भूमिकानो सूचन छे, नहीं के अतिरिक्त ब्रह्मवादीनी मान्य टानी भूमिकानो सूचक। ज्यारे 'तद्वक् आहुरसदेवेदमप्र आसीत्' ६ २ १ इत्यादि छान्दो ऋग्वेदो भाग अतिरिक्त ब्रह्मवादीनी मायतानी भूमिकानो सूचक छे

તેમ પરમહા ક પૃથક્ ચેતનતરણી સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા યદા પટીના ધ્યાત્વ્યાકારોપ્ પ્રાચીન ગમે તે ભાગને ણક માત્ર પરમહા કે પૃથક્ ચેતનપરક દ્વીતી ઈલા। હુ યમ માનુ છુ કં કરવેદ અને ઉપનિષદોમાંના કેટલાક માગો વતેરેમાં ચહુ જ પ્રાચીન તત્વ- ચિતન સમાણુ છે કે જે યજ્ઞતે પૃથક્ ચેતન અને પરમહાની કલ્પના ઉદ્વચમા આવી ૧ હતી। આ દ્રષ્ટિપ્ તે તે પ્રાચીન માગો ઉપર વિચાર કરતાં વિચારકોને મૂઝ અને પાઉ ળની ધ્યાત્વ્યા વધે યત્ર તત્ર દેવતાી અસંગતિશો નહીં જગાય યમ હુ માનુ છુ।

પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતામાં અદ્વૈત-પરમહાગામી ચિતનનુ સ્પષ્ટ ઘટ્ણ છે જ। યજ્ઞ અથેતિ તે ઉપનિષદો અને ગીતામાંથી મધ્યાચાયના ણેકાતિક દ્વૈત મલને કલિત કરવો પ્ હેત્વે અંશે સ્વંચત્રાગતી અપેક્ષા રાસે છે તેટલે જ અંશે તેમાંથી અથેતિ શંક રાચાર્યના માયાવાદ ક કલ્પાદ્વૈતને પટિત કરવાનુ કામ યજ્ઞ સ્વચત્રાગતી હામે છે। આ મુહો પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતાને મૂલ ઉપરથી વાંચતા તરત મજરે ઘટે તેવો છે। તેથી ૧ તરવચિતક ધી નમદાસાહુર મહેલા ઉપનિષદ્વિચારણામાં અને સર રાધા કૃષ્ણન જેવા યજ્ઞ 'હિન્ડિયન વિલોસોફી'માં પ્ વાતની સાધી પૂરે છે। પ્રાચીન ઉપ નિષદો અને ગીતાના ઘણા માગો ત્રિશિદ્ધૈત, દ્વૈતાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈતની તરફેળમા જાય પૂવા છે। પરતુ શ્વેતાશ્વતર સ્પષ્ટપણે દ્વૈતવાદી છે યમ ક તેમાં મૃતિ, પુરુષ અને મહેશ્વર પ્ ત્રિવિધ મહાને સ્પષ્ટપણે સ્વીકારેલ છે। અને પ્ જ હ્શ્વર, મહેશ્વર ક પરમપુરુષની પશુપતિરૂપે ઘણના ક સ્તુતિ કરવામાં આવી છે।

સિદ્ધસેનની ગ્યાલ્યાનુ ઘળ્ણ

સિદ્ધસેન શ્વેતાશ્વતરનુ ઉપજીવન મુલ્યવળે કરવા હોય તેમ હામે છે, ઇતાં શ્વેતાશ્વતર કાલા સિદ્ધસેનની સ્તુતિમાં અદ્વૈત યા સમન્વયની ઇાંટ કાઢક ઘધારે છે। જો કે તે યજ્ઞ પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરમપુરુષ યમ ઘણેને સ્વીકારતા હામે છે। વે ઘધના આ અત રનુ વારણ પ્ હામે છે કે યક તો સિદ્ધસેનના સમય મુખીમાં અનેક જાતના અદ્વૈત મતો સ્થિર થઈ ગયા હતા અને ધીરું કારણ ય યજ્ઞ હોય ક સિદ્ધસેન માત્ર પાશુપત સમ્પ્રદાયમા ઘઢ ન રહેતાં ઉપનિષદો, ગીતા અને પુરાણોની સમન્વય પદ્ધતિને જ અનુ સયા હોય।

સિદ્ધસેનના ઘણની પ્ક યાસ વિશેષતા તરક વાચકોનુ ધ્યાન પ્રથમ જ સ્વંચત્રુ આવશ્યક છે। તે પ્ છે ક પુરુષ તરવની અધ્યક્ષથી જુદી કલ્પના યદા વાદ કોઈ પાકા સમારાનુભવી રસિક અને તરવન ણવા પ્રતિભાસમ્પન્ન કવિપ્ પધીય તરવવાલા સાન્ધની મુખિકામાં અધ્યક્ષ અને પુરુષ જુદાં જુદાં કરવાવા પટી મૂલ કારણ અધ્યક્ષને પ્રકૃતિ અને કૂચ્ચ ચેતનતત્વને પુરુષ નામ આપ્યુ અને જીવસૃષ્ટિના ઉત્પાદક વે ત્રિના તીય (સ્ત્રી-પુરુષ) તરવોના યુગલનુ સ્વપક લઈ શરાશ્વર જગતના ઉત્પાદક વે વિજા તીય તરવો માની તેના યુગલને પ્રકૃતિ પુરુષરૂપે ઘણવ્યાં। જ્યારે શ્વેતાશ્વતર કવિપ્ પ્ મૃતિ પુરુષ સ્વરૂપ વે તરવોનુ વિજાતીયત્વ વાયમ રાખા તેના યુગલને 'અજા' અને 'અજા' રૂપકમાં ઘણવ્યા। તેણે તૂપી ય કરી છે કે સતતિની જન્મ અને સર્વધન ક્રિયામાં અનુભવસિદ્ધ પુરુષના તટસ્થપણાની ઇાયા, સાંહ્ય વિચાર સરણિ પ્રમાણે ચેતન

तत्त्वमां हती तेने, अने मातृमुलभ सपूण-जनन सवर्धननी जवाबदारी अने चिंतानी छाया प्रकृतिमां हती तेने अनुक्रमे 'अज' अने 'अजा'ना रूपकमां वर्णवी । ज्यारे सिद्धसेने बघीशीमां केवळ 'अजनी' ज उल्लेख कर्वां छे अने 'अजा'नी उल्लेख छोटी दीघो छे । पण ज नहीं पण तेमणे ऋग्वेद अने शुक्लयजुर्वेद तेम ज मनुस्मृति आदिनी पेटे गभना आधार स्थाननी निर्देश कर्वां बिना ज अज-इश्वर वा चेतन-ने गर्भना जनक तरीके वर्णव्यो छे ।

कई पद्धतिए बघीशीनी अर्थ करवो ए एक समस्या हती । पण हाल तुरत मे एनी जे उकेल कर्वां छे तेनु सूचन अग्रे करवु योग्य छे, जेथी अभ्यासी अगर बीजा व्याख्याकारोने तेथी कांइक आगळ जवानु सूझे अने रही गपळ श्रुतिओ क्रमे दूर याव । मारी व्याख्यान पद्धति मुख्यपणे प्रण भागमा बहेंचाई जाव छे—(१) बघी शीगत पद, वाक्य, पाद, पूरेपूर पद्य, रूपक, कल्पना आदि वेद, उपनिषदो अने गीतामांथी जेवाने तेवां के थोडा केरफारवाळां मळया तेनी समग्र करी अर्थ अने विवेचनमां उपयोग करवो । (२) ते ते सगृहीत भागोनी मूळ उपरथी के टीकाओ उपरथी जे अथ यतो होय अने जे यधारे योग्य लागतो होय तेनी प्रस्तुत विवेचनमां उपयोग करवो । (३) वेद आदि प्राचीन ग्रन्थोमाथी एकत्र करेले तुलनात्मक भागो अने तेनी अर्थ ए बघेनी विवेचनमां यथामभव सरस्वामर्णोमां उपयोग करवा छतां ज्यो बघेनेसतु न लाग्यु होय त्यां स्वाधीन बुद्धिथी अर्थ अने विवेचन करवां ।

प्रस्तुत बघीशी धीजी बघीशीओ साथे जैनधर्म प्रसारक समांतरथी 'धीसिद्धसेन दिवाकरकृत ग्रन्थमाळा'मां वि० सं० १९६५मां प्रसिद्ध थयेली छे । में एना सपादक आचार्य श्री मागरानदसूरिने पद्यु तो मालूम पद्यु के ताडपत्रनी जूनी प्रतने आधारे ते सपादन थयु छे । आ जूनी प्रत कयानी हनी ते तेमने याद नहीं । पण समयत ते प्रति भाडारकर इन्स्टीट्यूटमा छे ते ज होथी जोड्ये । आ प्रति साथे मुद्रित प्रतिनु मिलान आचार्य श्री जिनविजयजीण घणा वप अगाड करेलु अने पाठातर लीधेला । ए मकळ अजे मारी सामे छे भारतीय विद्याना प्रस्तुत अंकमां ज अग्र्य प्रस्तुत बघीशी मुद्रित थइ छे (पृ० १८-२०) तेमा मे प्रसारक समावाळी आवृत्तिनी मुद्रित पाठ ज मुख्य राख्यो छे अने मारी सूचनाओ कोष्टकमा राखी छे । परतु आ स्थळे मूळमां ज मारी धारणावाळो पाठ सळग छापेलो छे अने मुद्रितनी पाठमेद अहिं नीचे टिप्पणीमा आप्यो छे । में जे जे पाठ मारी दृष्टि कल्प्या छे ते अंतिम ज छे एम खात्रीथी कही न सकाय, पण भाषा, अर्थ, छंद, अन्य ग्रन्थोमा मळी आवेल समान भागो आदिने आधारे मने जे जे पाठ सुधारवा ठीक लाग्या ते मे सुधार्यां छे, तेम छता बे-एक स्थळ एवा छे के जेनी सुधारणा विषे मने अंतिम सतोप नहीं, जो के ए स्थळो वास्ते में अनेक प्राचीन वैदिक ग्रन्थो उघळाव्या छे ।

सिद्धसेन दिवाकरकृत वेदवाद द्वानिशिका ।

अज पतंग शबलो विश्वमयो घटे गर्भमचरं चरं च ।

योऽस्याप्यक्षमकृत् सर्वधान्य वेदातीत वेदत्रैघ स वेद ॥ १ ॥

अर्थ—पतंग, शबड अने विश्वमय एवो अज (चेतन या मगुग ब्रह्म) अचर तेमज चर एया गर्भनु आधान करे छे । आना—गर्भ या तेना आधा-यकना अप्यक्ष—नियामक (निर्गुण ब्रह्म), अकूड, सांना बीज तेमज वेदयी क्षीत अने दृतां वेघ छे तेने जे जागे छे तेज जागे छे ।

भारार्थ—अर्ध साग्य-योगनी भेददृष्टिर् विचारतां अजरूपे जीवामा ओ अप्यक्षरूपे परमेश्वर उद् शक्याय, तेमज वेदातीत अभेददृष्टिर् विचारतां अजरूपे सुगुणब्रह्म अने अप्यक्षरूप निर्गुणब्रह्म उद् शक्याय । गमे ते दृष्टिर् अर्थ करतां एटलु तत्त्व तो समान ज छे के चराचर विश्वनु धारण, पोषण अने संवर्धन चेतन-तत्त्वने आभारी छे । तेयी चराचर विश्वने अजना गर्भ तर्गि के कविए वर्णव्यु छे । चराचरभूतरूप हेमाण्डमां ब्रह्मदेव प्रकृत धया अने ते ब्रह्मदेव ब्रह्मजन्य छे, आवु महाभारतनु वर्णन सामे राखी अहीं ण्यो पण अर्थ करी शक्य के अज पौते चराचर गर्भमा अतरे छे एटले के ब्रह्मरूप अकूड निर्गुणतत्त्वयी अजरूप ब्रह्म-देवनो चराचर विश्वमां जम थाय छे ।

अजने पतंग कहेल छे, केम के ते सूर्यनी घटे प्रजगमान् छे । तेने शबल अने विश्वमय विशेषण आपी एम सूचव्यु छे के ज्यारे चेतनतत्त्व प्राकृत गुणोना प्रभावयी के मायाना सृष्टणी चित्ररूप बने छे अने नाना रूपनु सर्जन करवा अभिमुख बने छे, त्वारेज ते चराचर प्राकृतिक सृष्टिनु जनक बने छे अपथा ए सृष्टिमां प्रकट थाय छे ।

सेश्वरसायनी के वेदातीत दृष्टिर् भोक्ता अने भोग्य बनेनु कोइ नियामक तत्त्व होबु ज जोइए एवो सिद्धान्त छे । तेयी ए नियामक तत्त्वने ज कविए भोग्य विश्व अने भोक्ता पुरपना अप्यक्ष तरीके वर्णविल छे । कवि वर्णवे छे के अप्यक्ष परमात्मा अकूड एटले प्रकृति तत्त्वनी क्लेशकर्मादि के प्राण आदि कलाना स्पर्शयी सनषा मुक्त दृता ते सभ भोग्यभोक्तृवर्गनु बीज छे । केम के जे काइ छे ते सरनु बीज परमात्मा छे । परमात्माज सर्वनु निधान छे । परमात्माने चितकोए वाणी

अने मनयी अगोचर वर्णवेलो होई कवि पण तेने वेदातीत कहे छे । वेदोमा तेना परमात्मानु वर्णन न होय तेयी पण वेदातीत कहेवाय । मन्त्रोनो पाठ मात्र यतो अने अर्थचिंतन नहीं एवो कौत्सनो मत मानीएँ तो पण परमात्मा वेदातीत कहेवाय, अने वेद वर्णन करे तोय ते छेवटे शब्दात्मक होमायी सपूर्णपणे परमात्मानु वर्णन करी न शके ए दृष्टिए पण ते वेदातीत कहेवाय । कविनु कहेवु एम छे के परमात्मा शब्दगम्य नहीं छता ते ज्ञेय तो छे ज । एटले जे एया परमात्माने ध्यान के खानुभययी जाणे छे तेज जाणे छे ।

सेश्वर साख्य अने अद्वैत वेदान्तनी दृष्टिए उपर अर्थ घटावामा आव्यो छे तेवीज रीते जेनदृष्टिए पण प्रस्तुत पद्यनो अर्थ बराबर घटे छे । केम के जैनदृष्टि प्रत्येक चेतननी बे अवस्था खीकारे छे । तार्त्त्विकपणे—निश्चय दृष्टिए ते आत्माने अव्यक्ष—साक्षीरूप कर्तृत्व-भोक्तृत्वनी कलायी विहीन अने शब्दागम्य माने छे । ज्यारे व्यावहारिक दृष्टिए ते आत्माने कर्मना सम्बन्धयी शत्रल तेमज नानारूपधारी माने छे । अद्वैत परब्रह्म अने जीवभेद ए घेना सम्बन्धनो जे खुलासो वेदान्त करे छे तेज खुलासो जेनदृष्टिए प्रत्येक स्वतन्त्र चेतनना तार्त्त्विक अने व्यावहारिक स्वरूपना सम्बन्ध निघे छे ।

ऋग्वेद मण्डल १ सूक्त १६४ ना मन्त्र २० मा जाणे सेश्वर साख्यनु बीज होय तेवी रीते एकज वृक्ष उपर रहेल बे पक्षीओनु विश्वमा रहेल जीवात्मा अने परमात्मा साथे रूपक करी वर्णन करवामा आव्यु छे । बे समान स्वभावना सहचारी मित्र जेनां पक्षीओ एकज वृक्षने आश्रित रहेला छे । तेमायी एक—जीवात्मा खादु फल (कर्मफल)ने चाखे छे, ज्यारे बीजु पक्षी—परमात्मा एवु फल चाख्या सिवाय ज प्रकाशे छे । आ पछीना ज बे आगला मन्त्रोमा पण वृक्ष अने पक्षीओनु रूपक विस्तारी सहेज भगीभेदयी पुन जीवात्माओनु वर्णन करेले छे । आ रूपक एटलु बहु सचोट ओ आकर्षक छे के ते रचायाने हजारो वर्ष वीती गयां, दृष्टां ते चिंतको अने सामान्य लोकोना विचारप्रदेशमायी खसवाने बदले तत्त्वज्ञानना विकासनी साथे अर्थयी विकसतु गयु । अथर्ववेदना काण्ड ९ सूक्त ९ मां एज ऋग्वेदना ऋण मन्त्रो छे । ज्यारे मुण्डक उपनिषद मु० ३ ख० १ मां बे पक्षीना रूपकनो मन्त्र तो एज छे, पण ल्यार बाद बीजा मन्त्रमा एम कहेवामां आव्यु छे के वृक्ष एकज छता तेमां लुब्ध यएलो पुरुष दीनताने लीधे मोह पामतो

હર્ષ-નિપાદ અનુભવે છે । પળ તે લુબ્ધ પુરુષ જ્યારે તે જ વૃક્ષ ઉપર ઘેઠ ધીમા સમર્થ-અલુપ્ત અને નિર્મોહ પુરુષનું દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ બને છે । જ્યારે જુદાં જુદાં આશ્રિત બે પક્ષીઓના સ્પર્શ દ્વારા ઋગ્વેદ કે અર્ચ-વેદમાં જે અથ નિમગ્નિત હતો તેને જ મુખ્યરૂપે ધીમા મધ્યમાં સ્પષ્ટ વર્ણવે છે । કેમ કે તે કહે છે કે તે પુરુષ વૃક્ષમાં ડૂબ્ય છે તે મોટી દુઃખી થાય છે, અને ધીમો પુરુષ સમર્થ હોઈ તેમાં ડૂબ્ય પડી, તેથી, સ્વપ્ને અલુ-બ્ધના સ્વસ્વપ્નું દર્શન થતાં જ તે પણ નિર્મોહ બને છે । શ્વેતાશ્વતરે (અ૦ ૪) મુષ્ટકના ૧ બે મણો લઈ જીમના અને પરમામાના સ્વસ્વપ્નું તેમજ પાસ્વ-રિક સમ્પ્રદાયનું વર્ણન તો કર્યું જ છે, પણ ત્યારમાં તેને એક નવું આનંદરૂપક યોગી વદ્ધ અને મુક્ત એજ બે પુરુષોનું વર્ણન કર્યું છે । તેને અજ-વચ્ચાનું સ્પર્શ કરી વદ્ધ છે કે એક અજ-વદ્ધ જીવ મોગાભિમુખ પ્રશ્તિરૂપ અજા ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, જ્યારે ધીમો અજ-મુક્ત જીવ મોગપરાશ્ચ્ય અજાને સ્વજીવે છે । આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર સુધીના સ્વપ્ને દ્વારા થયેલું વર્ણન એટલું સૂચવે છે કે પ્રશ્તિ, વદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા એ ચાર તરફો િચારપ્રદેશમાં સ્થિર થઈ ગયાં છે કે જે સેશ્વરસાંહ્ય યા સાહ્યયોગી ભૂમિકારૂપ છે ।

સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત પદ્યમાં એજ વસ્તુ જૂના રૂપનો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે ધીમી રીતે વર્ણવી છે । તે વદ્ધ અને મુક્ત બે પુરુષોમાંથી માત્ર વદ્ધ પુરુષનું જ એક અજરૂપે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનું અજરૂપક તથા પરમાત્માનું પક્ષીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીવતાના અવ્યક્ષ સ્તરીને “યોડસ્ત્યાપ્યક્ષ અકલ્લ સન્ધાય વેદાતીત વેદવેદ સ વેદ ।” એમ કહી વર્ણવે છે । એમના એ વાક્યમાં ઋગ્વેદમાંના નાસ્ટ્રીયમૂકગત મંત્ર ૭ માંના ‘યોડસ્ત્યાપ્યક્ષ પરમે વ્યોમન્ સો અજ્ઞ વેદ વદિ ધા ન વેદ’ આ પદોનો રણધાર ગૂંચે છે ।

સિદ્ધસેન પછી લગભગ હજારેક વર્ષે થયેલા આનંદધન નામક જૈન સંતે હિંદી માપામાં એ વૈદિક અને ઔપનીષદ રૂપકને વદ્ધ સ્વૃષ્ટીથી વર્ણવ્યું છે । તે કહે છે, કે એક વૃક્ષ ઉપર બે પક્ષી બેઠેલા છે । તેમાં એક ગુરુ અને ધીમી બેઠો છે । બેઠો પક્ષી ચૂટીચૂટીને ધાય છે, પણ ગુરુ તો સદા મસ્ત હોઈ સદા આત્મતુષ્ટ છે । આનંદધને આ રૂપક દ્વારા જૈન પરમ્પરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત જીવનું વર્ણન કર્યું

૧ તરવર એક પક્ષી દોડ વેદે, એ ગુરુ એક શ્વેત ।

બંધેને જગ ધુણ ધુણ યાયા, ગુરુ નિરંતર ચેલા ॥ પદ ૧૮ ।

छे, जे सात्यपरम्परासम्मत ब्रह्म अने मुक्त वे अजना वर्णन जेबु ज छे अथवा वैदिक रूपरु प्रमाणे जीवात्मा अने परमात्माना वर्णन जेबु ज छे । गीतामा 'मयाध्यक्षेण प्रकृति सूयते सचराचरम्' (९ १०) ए पद्यमा परमात्मारूपे ऋष्णिने अध्यक्ष कही चराचर सृष्टिने जन्म आपनार तरीके खीलिंग प्रकृतिनो निर्देश छे । खीज गर्भ धारण करे छे अने पुरुष तो मात्र निमित्त छे—एवा व्यावहारिक अनुभवने सात्य-परम्परा अनुसार यथायत् व्यक्त करवा गीताकारे खीलिङ्ग-प्रकृतिनो प्रसन्न करनार तरीके निर्देश कर्यो छे अने श्वेताश्वतरे एज प्रकृतिनु खीलिङ्गी अजा—बकरी रूपे रूपरु कर्यु छे (अध्याय ४) ल्यारे सिद्धसेन तो चराचर गर्भना धारक तरीके पुरुष अजनु वर्णन करे छे, ए देखीतो विरोध छे । आनो परिहार वे रीते समवे छे एक तो ए के सिद्धसेन 'गर्भं धत्ते' ए शब्दद्वारा गर्भनु आधान करनार पुरुषनु ज वर्णन करे छे, नहीं के तेने धारण करनार खीनु । वीजु सिद्धसेननो आशय कदाच आजा निरोधामासी वर्णन द्वारा सात्य-परम्पराथी जुदा पडी एम सूचनवानो होय के सात्यो प्रकृतिने कर्ता अने पुरुषने अकर्ता छत्रा भोक्ता माने छे, पण वस्तुतः कर्ता अने भोक्ता जुदा जुदा न होय । तेथी पुरुषने ज भोक्तानी जेम कर्ता मानजो घटे, भले ते कर्तृत्वमा अन्य तत्त्वनो सहकार ले । पुरुषमा सर्वथा अकर्तृत्व माननार सात्यपरम्परानी विरुद्ध न्याय-वैशेषिक, जेन आदि घणी परम्पराओ छे । एटलुज नहीं पण वेदान्तनी दरेक शाखा ब्रह्मनु ज कर्तृत्व स्थापी सात्यसम्मत प्रकृतिना कर्तृत्वने सात गौण करी दे छे । एज भाव सिद्धसेन कहेवा मांगता होय तेजो पण समज छे । केम के आगळना पद्योमा पण घणे स्थळे सिद्धसेने सात्यनी प्राचीन प्रणालिज्ञाओथी जुदी रीते पण वर्णन कर्यु छे ।

अज शब्दनो रूढ अर्थ छे बकरो अने यौगिक अर्थ छे अजन्मा । एम लागे छे के अतिप्राचीन समयमा बकराओना टोजाओथी अतिपरिवित्त अने तेनी बच्चे रहनार ऋषिकविओए रूपक तरीके अजनो प्रयोग कर्यो हसे । पण घीरे घीरे ते उपमेय देव, आत्मा, परमात्मा आदिमा वपरावा लाग्यो अने ल्यारे तेनो अर्थ अजमा एवो यौगिक करवामा आव्यो, जे उपनिषदो अने गीता आदिमा सर्वत्र 'अजो नित्य शाश्वतोऽयं पुराण' (२ २०) इत्यादि उक्तिमा देखाय छे ।

—प्रस्तुत पद्यनु पूर्वार्ध वाचतां श्वेताश्वतरनु 'नील पतङ्गो हरितो लोहिताक्षः' (४. ४) इत्यादि पादनु स्मरण घाय छे ।

હર્ષ-વિપાદ અનુભવે છે । પણ તે લુધ પુરુષ જ્યારે તે જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ વીજા સમર્થ-અલુબ્ધ અને નિર્મોહ પુરુષનુ દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ મને છે । એક જ વૃક્ષને આશ્રિત વે પશીઓગ રૂપક દ્વારા ઋગ્વેદ કે અર્ધ-વેદમા જે અર્થ વિગ્રહિત હતો તેને જ મુળદ્વારે વીજા મગ્નમા સ્પષ્ટ કર્યો લાગે છે । કેમ કે તે કહે છે કે જે પુરુષ વૃક્ષમા લુધ કે તે મોહથી દુઃખી પાય છે, અને વીજો પુરુષ સમર્થ હોઈ તેમા લુબ્ધ નથી, તેથી, લુબ્ધને અલુ-બ્ધના સ્વરૂપનુ દર્શન થતા જ તે પણ નિર્મોહ બને છે । શ્વેતાશ્વતરે (અ૦ ૪) મુળદ્વકના ૭ ધે મગ્નો હઈ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનુ તેમ જ પારસ્પ-રિક સમ્બંધનુ વર્ણન તો કર્યું જ છે, પણ વ્યારામા તેને એક નહુ આકર્ષક રૂપક યોજી વદ્ધ અને મુક્ત એવા વે પુરુષોનુ વર્ણન વ્યુ છે । તેને અજ-વમ્બાનુ રૂપક કરી કહ્યું છે કે એક અજ-વદ્ધ જીવ મોગાભિમુખ પ્રકૃતિરૂપ અજા ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, જ્યારે વીનો અજ-મુક્ત જીવ મોગપરાચ્ચુમ્બ અજાને લગી દે છે । આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર મુઘીના રૂપકો દ્વારા થયેલ વર્ણન એટલુ સૂચવે છે કે પ્રકૃતિ, વદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા એ ચાર તત્ત્વો વિચારપ્રદેશમા સ્થિર થઈ ગયાં છે કે જે સેશ્વરસાહ્ય યા સાહ્યયોગની શ્રુતિરૂપ છે ।

સિદ્ધસેને પ્રસ્તુત પદમા એ જ વસ્તુ જૂના રૂપકો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે વીજી રીને વર્ણવી છે । તે વદ્ધ અને મુક્ત વે પુરુષોમાંથી માત્ર વદ્ધ પુરુષનુ જ એક અજરૂપે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનુ અજરૂપક તથા પરમાત્માનુ પક્ષીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીવાત્માના અધ્યક્ષ તરીકે "યોડ્સ્યાધ્યક્ષ અનલ સર્વાધાય વેદાતીત વેદવેધ સ વેદ ।" એમ કહી વર્ણવે છે । એમના એ કાવનમાં ઋગ્વેદમાંના નાસરીપસૂક્તગત મદ્ધ ૭ માના 'યોડ્સ્યાધ્યક્ષ પરમે વ્યોમન્ સો અહ્ન વેદ યદિ વા ન વેદ' આ પદોનો રણકાર ગૂંજે છે ।

સિદ્ધસેને પછી લગભગ હજારેક વર્ષે યજ્ઞ આનદધન નામક જૈન સતે હિંદી માયામાં એ વૈદિક અને જૌપનિપદ રૂપકને બહુ સ્વીકૃતિ વર્ણવ્યુ છે । તે કહે છે, કે એક વૃક્ષ ઉપર વે પક્ષી બેઠેલા છે । તેમાં એક ગુરુ અને વીજુ બેઠો છે । બેઠો પડ્ડ ચૂટીચૂટીને ખાય છે, પણ ગુરુ તો સદા મસ્ત હોઈ સદા આમતુષ્ટ છે । આનદધને આ રૂપક દ્વારા જૈન પરમ્પરાસમ્મત વદ્ધ અને મુક્ત જીવનુ વર્ણન કર્યું

૧ તરુવર એ પછી ઘોડ વેદ એક ગુરુ એક બેળ ।

વલ્લને જમ યુગ યુગ ખાયા, ગુરુ નિરંતર બેળ ॥ પદ ૧૧ ૧૮ ।

भावार्थ—आ पद्यमा नानारूप भुवन अने परमात्माने एक बीजाना सर्जकरूपे वर्णव्या छे । अने वळी भुवन तेमज परमात्माने नित्यजात सदोत्पन्न कही कोई कोईने सरजतु नयी एम पण कब्यु छे । आ देखीता निरोधनो परिहार दृष्टिभेदथी घई जाय छे । जैनपरम्परामा द्रव्यार्थिक अने पर्यायार्थिक ए वे दृष्टिओ प्रसिद्ध छे अने ते सर्व तत्त्वने लागू पडे छे । ते अनुसार एम कही शकाय के चेतन के अचेतन दरेक तत्त्व पोताना मूलस्वरूपे शाश्वत अने अनुत्पन्न होई तेमाथी कोई एक बीजाने सरजतुज नयी । ज्यारे तेज दरेक तत्त्व स्वरूपे नित्य छ्ता अवस्थाभेद अनुभवे छे, अने ते अवस्थाभेद परस्परना सयोगने आभारी होयाथी वने चेतन अचेतन तत्त्व एक बीजानु सर्जन पण करे छे ।

सहित्य-योग के वेदान्तनी दृष्टिए पण कविनु वर्णन असगत नथी । परमेश्वर नानारूप विश्वने सरजे छे ए मन्तव्य तो 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' ए श्वेताश्वतरनी उक्तिमा स्पष्ट छे । "अने प्रभु लोकनु कर्तृत्व आदि कशु सरजतो नथी, स्वभावज स्वयमेव प्रवर्ते छे" ए गीतावचनमा^१ परमात्मानु असर्जकपणु पण स्पष्ट छे । वळी नानारूप विश्व परमेश्वरने आभारी होवाथी जेम ते तेनो सर्जक कहैवाय तेम परमेश्वरना नानारूपो पण प्राकृत के मायिक नानारूप विश्वने आभारी होवाथी विश्वने पण तेनु सर्जक कही शकाय । अने मात्र प्रकृतिज नहीं पण चेतन परमात्मा मुद्धा नित्यजात—सदातन होवाथी वनेमाथी कोई अन्यने सरजतु नथी एम कही शकाय । सर्जन-असर्जन ए बहु आपेक्षिक किंवा मायिक छे एम कही कवि छेउटे तो तत्त्वनी अगम्यताज सूचवे छे ।

एकायनशतात्मानमेक विश्वात्मानममृत जायमानम् ।

यस्त न वेद किमृचा करिष्यति यस्त च वेद किमृचा करिष्यति ॥४॥

अर्थ—एक आश्रयरूप अने शतात्मरूप तथा एक अने विश्वात्मरूप तेमज अमृत अने जम लेनार एवा तेने—परमात्माने जे नथी जाणतो ते ऋचाथी शु करवानो हतो अने जे ते परमात्माने जाणे छे ते पण ऋचाथी शु करवानो छे २

भावार्थ—आ पद्यमा परमात्माना परस्परविरुद्ध एवा अनेक स्वरूपद्वयो वर्णव्या छे । कवि परमात्माने एकायन कही सर्वना एकमात्र आधार तरीके वर्णवे छे,

१ श्वेताश्वतर ४९

२ न कर्तृत्व न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ।

न कर्मफलसयोग स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ गीता ५ १४

३ यस्त न वेद—मु०

સ એવૈતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેયસ્તમેવૈત વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકમ્ ।

સ એવૈતદ્વેદ યદિદાસ્તિ વેદ્ય તમેવૈતદ્વેદ યદિદાસ્તિ વેદ્યમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે જ એક—પરમાત્મા આ વિશ્વનું અધિષ્ઠાન કરે છે । આ એક વિશ્વ તેનું—પરમાત્માનું અધિષ્ઠાન કરે છે । તે જ—પરમાત્મા અહીં જે કોઈ વેદ્ય છે તેને જાણે છે । અહીં જે વેદ્ય છે તે તેને—પરમાત્માને જ જાણે છે ।

ભાવાર્થ—આ પદ્યમાં ચરાચર વિશ્વ અને પરમાત્મા એ બન્નેના પરસ્પર અધિષ્ઠાત્વનું વર્ણન છે, જે વેદિક, ઔપનિષદ અને ગીતા આદિના વર્ણનથી જુદું પડે છે । કેમ કે ‘તસ્મિન્ના તસ્થુર્થુનનાં વિશ્વા’ એ ઋગ્વેદ (૧૧૬૪૧૩) માં તથા ‘ય કારણાં નિલિઝાં તાં કાલાત્મયુક્તાં યધિનિષ્ઠલેક’ (૧૩) ‘યો યોનિં યોનિમધિતિષ્ઠલેક’ (૪૧૧) इत्यादि श्रेताश्चतरमा અને ગીતામાં “પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભગામ્યાલમાયયા” (ગી૦ ૪૬) માત્ર પરમાત્માને જ વિશ્વના અધિષ્ઠાન તરીકે વર્ણવેલ છે, ત્યાં કે વિશ્વને પણ પરમાત્માના અધિષ્ઠાન તરીકે । પ્રાચીન શૈલીથી વિરુદ્ધ દેખાતી શૈલી અનલગ્ન પાટલ સિદ્ધસેનનું દષ્ટિચિંદુ એ લાગે છે કે જે વે તરવો અનલ છે, તેમાંથી એકને જ વીજાનો આધાર કેમ કહી શકાય ? જો એક વીજાનું આધાર મનાય તો બીજું પહેલાનું આધાર કેમ ન મનાય ? તેથી બન્નેને એક વીજાના આધાર માનવા એ જ યુક્ત છે । ઘડી અગમ્ય અને અમેય તરવોનું વર્ણન જો શક્ય હોય તો તે વધારે સારી રીતે વિરોધાભાસ દ્વારા જ થઈ શકે । ઈવી વિરોધાભાસ શૈલીનો આશ્રય વેદિક ઋષિઓથી માંડી ટેટ સુધીના વધા જ તરવણ કવિઓએ લીધો છે ।

તેથી જ સિદ્ધસેન પરમાત્મા અને વિશ્વ બન્નેને પરસ્પરના જ્ઞાતા અને જ્ઞેયરૂપે વર્ણવે છે । પરમેશ્વર વિશ્વને જાણે છે એ સરુ પણ વિશ્વ કે જે જ્ઞેય મનાય છે અને જેમા જીવાત્માનો પણ સમાવેશ થાય છે તે પરમાત્માને ન જાણે તો બીજું કોણ જાણે । તેથી જ ગીતામાં અર્જુન—જીવાત્મા વૃષ્ણ—પરમાત્માને કહે છે કે જ્ઞાતા પણ તું છે અને જ્ઞેય એવું અતિમ ધામ પણ તું જ છે—ગીતા ૧૧-૩૮ ।

સ એવૈતદ્વયન સૃજતિ વિશ્વરૂપઃ

તમેવૈતત્સૃજતિ ભુવન વિશ્વરૂપમ્ ।

ન ચૈવૈન સૃજતિ કશ્ચિન્નિત્યજાતમ્

ન ચાસૌ સૃજતિ ભુવન નિત્યજાતમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—તે જ નાનારૂપ પરમાત્મા આ વિશ્વને સરજે છે અને આ જ નાનારૂપ વિશ્વ તેને—પરમાત્માને સરજે છે । ઘડી એ નિત્યજાત પરમાત્માને કોઈ સરજતું નથી અને આ પરમાત્મા નિત્યજાત ભુવનને સરજતો નથી ।

भावार्थ—आ पद्यमा नानारूपं मुञ्जने अने परमात्माने एक बीजाना सर्जकरूपे वर्णव्यां छे । अने वळीं मुञ्जने तेमज परमात्माने नित्यजात सदोत्पन्न कही कोई कोईने सरजतु नथी एम पण कहु छे । आ देखीता निरोधनो परिहार दृष्टिभेदथी यई जाय छे । जैनपरम्परामा द्रव्यार्थिक अने पर्यायार्थिक ए वे दृष्टिओ प्रसिद्ध छे अने ते सर्ग तत्त्वने लागू पडे छे । ते अनुसार एम कही शक्याय के चेतन के अचेतन दरेक तत्त्व पोताना मूलस्वरूपे शाश्वत अने अनुपन्न होई तेमाथी कोई एक बीजाने सरजतु ज नथी । ज्यारे तेज दरेक तत्त्व स्वरूपे नित्य छता अत्रस्थाभेद अनुभवे छे, अने ते अवस्थाभेद परस्परना सयोगने आभारी होनाथी वने चेतन अचेतन तत्त्व एक बीजानु सर्जन पण करे छे ।

साँख्य-योग के वेदान्तनी दृष्टि ए पण कविनु वर्णन अमगत नथी । परमेश्वर नानारूप विश्वने सरजे छे ए मन्तव्य तो 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' ए श्वेताश्वतरनी उक्तिमा स्पष्ट छे । "अने प्रभु लोकनु कर्तृत्व आदि कशु सरजतो नथी, स्वभावज स्वयमेव प्रवर्ते छे" ए गीतावचनमा^१ परमात्मानु असर्जकपणु पण स्पष्ट छे । वळीं नानारूप विश्व परमेश्वरने आभारी होवाथी जेम ते तेनो सर्जक कहेवाय तेम परमेश्वरना नानारूपो पण प्राकृत के मायिक नानारूप विश्वने आभारी होवाथी विश्वने पण तेनु सर्जक कही शक्याय । अने मात्र प्रवृत्ति ज नहीं पण चेतन परमात्मा मुद्धां नित्यजात—सदातन होनाथी वनेमाथी कोई अन्यने सरजतु नथी एम कही शक्याय । सर्जन-असर्जन ए बहु आपेक्षिक किंवा मायिक छे एम कही कवि छेउटे तो तत्त्वनी अगम्यता ज सूचो छे ।

एकायनशतात्मानमेक विश्वात्मानममृत जायमानम् ।

यस्त न वेद किमृचा करिष्यति यस्त च वेद किमृचा करिष्यति ॥४॥

अर्थ—एक आश्रयरूप अने शतात्मरूप तथा एक अने विश्वात्मरूप तेम ज अमृत अने जन्म लेनार एवा तेने—परमात्माने जे नथी जाणतो ते ऋचाथी शु करवानो हतो अने जे ते परमात्माने जाणे छे ते पण ऋचाथी शु करवानो छे २

भावार्थ—आ पद्यमा परमात्माना परस्परविरुद्ध एवा अनेक स्वरूपद्वद्वो वर्णव्यां छे । कवि परमात्माने एकायन कही सर्गना एकमात्र आधार तरीके वर्णवे छे,

१ श्वेताश्वतर ४९

२ न कर्तृत्व न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ।

न कर्मफलसंयोग स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ गीता ५ १४

३ यस्त न वेद—मु०

જ્યારે સાથે જ તેને જ્ઞાનામા કહી અનેક આધારરૂપે પણ સૂચવે છે । તે પરમાત્માને એક કહે છે અને વર્ગી નાનારૂપ કહે છે । ફરી તે પરમાત્માને અમર કહે છે અને વહી જન્મ લેનાર પણ કહે છે । આ કવનો વિરદ્ધ જેનાં દેખાય છે, પણ વસ્તુત તે સવશક્તિસમ્પન્ન પરમાત્માની અલોકિયતા જ સૂચવે છે । આવા વર્ણનો શુ વેદો, શુ ઉપનિષદો કે શુ ગીતા ય્યાં દેખો ત્યાં સર્વત્ર મળે છે । કવિએ પણ તેનું અનુસરણ કર્યું છે ।

પરતુ કવિની પ્રતિભાની રાગી સ્ત્રી તો આ પદના ઉત્તરાર્ધમા વ્યક્ત થાય છે । શ્લેષાશ્ચર “ઋચોઽશ્વરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા અગ્નિવિશ્વે નિપેદુ । યસ્ત ન વેદ કિમૃચા કરીપ્યતિ ય દત્તદ્વિદુસ્ત ઇમે સમાસ્તે ।” (શ્લેષા ૦ ૪ ૮) આ પદ દ્વારા ઋચાઓની મહત્તા અને ઉપયોગિતા સ્વીકારીને એટલું જ કહે છે કે પરમાત્માને જે નથી જાણતો તેને વાસ્તે ઋચાઓ—વેદો નક્કામા છે અને જે પરમાત્માને જાણે છે તે જ્ઞાત સમાહિત વને છે । પરંતુ સિદ્ધસેન શ્લેષાશ્ચરથી તાર્કિક દષ્ટિએ આગલ વધી તર્કસુઘ્ન બને વિરૂપોને અવઝમ્બી ઋગ્મત્રોનું નિર્ધારણ સૂચવે છે । તેનું વક્તવ્ય એ છે કે શ્રદ્ધાલુ લોકો ઋચાઓ અને વેદોને સર્વસ્વ માની તેનો પાઠ કરે છે અને તેની આસપાસ ચક્રરાખે મારે છે । પણ જો ચારાં જ્ઞેય એવા પરમાત્માને જાણ્યો ન હોય તો વેદમત્રો શા કામના ? એવો પાઠ તો પોપટ પણ કરે । અને જો પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું તો પછી વેદમત્રોનો સાર મઠી જ ગયો, એટલે પણ તે નક્કામા જ છે । શ્લેષાશ્ચર પરમાત્માના જ્ઞાનનું અમાત્મા જ વેદપાઠના મહત્વનો ઇનકાર કરે છે । જ્યારે સિદ્ધસેન પરમાત્માના અજ્ઞાન અને જ્ઞાન બન્નેમા વેદપાઠના મહત્વનો ઇનકાર કરે છે ।

સર્વદ્વારા નિમૃતાં મૃત્યુપાશૌ સ્વયંપ્રમાનેકસદ્દસ્યપર્વા ।।

યમ્યા વેદા શેરતે યજ્ઞગર્ભાં સૈવા ગુહા ગૃહતે સવમેતત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ—જેની અંદર યજ્ઞલક્ષી વેદો રાખે છે એવી મૃત્યુપાશથી વ્યાપેલી સમદ્વારાળી, સ્વયંપ્રકાશનાળી, અનેક હજાર પર્વોવાળી ણ્વી આ ગુહા આ સર્વને ઢાકે છે ।

ભાવાર્થ—આ પદમા કવિએ ગુહારૂપે અવિદ્યા કે માયાનું વર્ણન કરેલું છે । સાદ્ય અને આપનિષદ પરમ્પરા પ્રમાણે પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, અવિદ્યા કે માયા એ જ સર્વ પ્રપન્ચન બાજરે છે, કેમ કે આનું જગત એ મૂલ કારણથી જ અપરાલ છે । તેથી તે સવ જગતને લીન થવાનું સ્થાન હોઈ ગુહા તુલ્ય છે ।

साख्ये अने वेदान्तनी दृष्टिए आमज्ञान ए ज मुख्य पुरुषार्थ छे अने यज्ञ-यागादि कर्मो ते भवहेतु होनाथी अविद्यारूप छे । अने तेथी ज यज्ञ-यागादिमां उपयोगी वेदो ते पण अविद्यानी कोटिमा पडता होई । कविए वेदोने अविद्यामां शयन करनार कहा छे ।

कविए अविद्याने जे रीते वर्णवी छे ते तेनु लौकिक गुहाथी विळक्षणत्व सूचवे छे । पर्वतमानी गुफाने एक अने बहु तो वे द्वार होय छे, ज्यारे अविद्याने सर्व काई द्वार ज छे । पर्वतीय गुफा भयथी रक्षण आपे छे अगर ध्याननु स्थान होई मृत्युने निमारे छे, ज्यारे अविद्या मृत्युना अनेक पाशोथी व्याप्त छे । तेमां रक्षण के अमृतत्व जेवु कशु ज नथी । पर्वतीय गुफा अधकारमय होई दीपादि प्रकाशनी अपेक्षा राखे छे, ज्यारे अविद्या सत्त्वगुणने लीघे स्वयप्रकाश होई सौने आंजी नाखे छे । पर्वतीय गुफामा गमे टेटला खण्डो के भागो होय छतां ते परिमित ज होवना; ज्यारे अविद्यामा हजारो अने लाखो पर्वा—ग्रन्थिओ होय छे जेमाथी वासना अने रागद्वेष आदिनी अनेक शाखा प्रशाखाओ फूटे छे । पर्वतीय गुफा गण्या गाठ्याने ज आवरे छे, ज्यारे अविद्या तो समग्र विश्वने आवरे छे । केम के आखा जगतनु प्रभव अने प्रलय स्थान ए ज छे । पर्वतीय गुफामा वेदोनु स्थान ज नथी, ज्यारे यज्ञसमर्थक बधा ज वेदो वासनापोषक होई अते अविद्यामां ज पर्यवसान पामे छे ।

भांवाऽभा(३)यो नि सतत्त्वो [सतत्त्वो]

निरञ्जनो [रञ्जनो] य प्रकार ।

गुणात्मको निर्गुणो निष्प्रभावो

विश्वेश्वर सर्वमयो न सर्व ॥ ६ ॥

अर्थ—जे प्रकार भावरूप छे अने अभावरूप छे, सतत्त्वरहित छे सतत्त्व छे, निरञ्जन छे अने रञ्जन छे, गुणात्मक छे अने निर्गुण छे, प्रभाव छे अने निष्प्रभावो ईश्वर—प्रभु छे, सर्वमय छे अने सर्व नथी ।

भावार्थ—उपनिषदोमा “तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके । तदतत्त्वं तदु सर्वस्यास्य बाह्यत ।” (इशा० ५), “अणोरणीयान्महतो महीयान् १ अ० २ व० २० श्लो०) इत्यादि जेम परमात्मानु विरोधाभासी जेमे गीतामा “सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियनिवर्जितम् । असक्तः स्वयं गुणमोक्त च ॥” (१३ १४) इत्यादि विरोधाभासी वर्णन छे ।

१ भावाभावो नि स्वसत्त्वो (वितत्त्वो) निरञ्जनो (रञ्जनो) य

परमात्माने एक अलौकिक प्रकारे सूचकता विरोधाभासी वर्णन कर्तुं छे, जे अपेक्षा अने दृष्टिभेदयी घटमान छे । भावरूप एटाग माटे के ते एक पारमार्थिक तत्व छे, अभावरूप एटला माटे के ते सर्व सासारिकभायोयी पर छे, नि स्वतत्त्व एटला माटे के तेनु स्वतत्त्व संगम्य नयी अने छताय ते वस्तुन स्वरूप धरने छे । ते सखयी मुक्त होई निरञ्जन छे अने छताय ते तत्त्वो अने ध्यानीओनु रञ्जन पण करे छे । ते सर्व स्वाभाविक गुणोयी मूर्ति छे पण प्राकृत गुणोयी रहित छे । ते मयप्रद प्रभाययी मुक्त छे अने तेयीज विघ्नो प्रमु छे । ते सर्वग्यापी होई सर्वमय छे अने छताय ते एकज होयायी बहुत्वगर्भित सर्व नयी ।

१. सूद्रा सूद्रा स्वयमेवोपभुके सर्वध्याय भूतस्वर्गो यतश्च ।

न चास्यायत्कारण सर्गसिद्धौ न चात्मान सृजते नापि चान्यान् ॥७॥

अर्थ—जेनायी आ स्रज्जत सृष्टि प्रवृत्त छे ते पोतेज सर्जन करी करीने तेनो उपभोग करे छे । एने सृष्टिनी रचना करवामां बीजु कोई सहकारी कारण नयी बली ते पोताने के बीजाने के अयने स्रज्जतो नयी ।

भावार्थ—अहीं कविए परमात्माने भूतसर्गना कर्ता अने उपभोक्ता तरीके बगवेळ छे पण धार्मिक कर्ता अने मोक्षायी विवक्षणाग्ये । कोद पण लौकिक कर्ता काइ सरने तो तेने सहकारी कारणनी अवश्य अपेक्षा रहे छे, ज्यारे कवि कहे छे के परमात्माने तो अय कोई कारण सर्गसिद्धिमा अपश्चित नयी । कळी आगळ बवी कवि कहे छे के खरी रीते परमामा नयी पोताने स्रज्जतो के नयी परने । आ आखो विरोधाभास अपेक्षाभेदयी सम्प्रभेय छे । कविना आ आखा पद्यमा श्रेताश्रतरना 'न तस्य कार्यं करण च विद्यते' (६ ८) इत्यादि मन्त्रनो सार भाष्यरूपे रमे छे ।

२. निरिन्द्रियश्चक्षुषा चेत्ति शब्दान् धोत्रेण रूप जिघ्रति जिह्वया च ।

पादैर्ग्रीति शिरसा याति तिष्ठन् सर्वेण सर्वं कुरुते मन्यते च ॥ ८ ॥

अर्थ—जे निरिन्द्रिय छतां नेत्रयी शब्दोने जाणे छे, कानयी रूप जाणे छे अने जीभयी सूखे छे । पगयी बोले छे, मस्तरुपी उभो रहेतो छता चाले छे, सर्वयी सर्व करे छे अने जाणे छे ।

३. भावार्थ—अहीं कवि परमात्माने निरिन्द्रिय कहे छे अने कळी इन्द्रियो द्वारा ते ते विषय ते जाणे छ एम पण कहे छे, ए एक विरोध छे । तेयीए विशेष विरोध तो एना ए कयनमा छे के नेत्र आदि ज्ञानेन्द्रियो वर्ण आदि अन्य इन्द्रि

प्रज्ञा नियत विषय शब्द आदिने जाणे छे अने पण वगैरे कर्मेन्द्रियो पण वाक् आदि अन्य कर्मेन्द्रियता कार्य करे छे । परमात्मा मस्तकयी उभा रहेवा अने चाखवानु पणनु कार्य करे छे । एम कही छेवटे कवि त्या सुची जाय छे के परमात्माने वास्ते कोई अमुक साधन अमुकज कार्य माटे नयी, पण तेने वास्ते तो सर्व साधन सर्व कार्यकारी छे । आ प्रकारना अत्यन्त विरुद्ध देखाता वर्णननु तात्पर्य एतल्ल ज छे के परमात्मानुं स्वरूप लौकिक वस्तुओयी निराल्ल छे अने तेनी विभूति पण लौकिक विभूतियो पर छे । योगशास्त्रना विभूतिपादमा जे विभूतिओनु वर्णन छे ते विभूतियो योगीनी छता अद्भुत छे । गीताना ११ मा अध्यायमा कृष्णे अर्जुनने पोतानु घोर विश्वरूप बतान्यु छे ते पण योगनो महिमा छे । अहीं तो कवि योगीयी पण पर एवा परमात्माने स्तुते छे, एतले ज तेणे चमत्कारी विरुद्धमास वर्णनद्वारा अलौकिकत्व सूचव्यु छे ।

सिद्धसेननु प्रस्तुत वर्णन बहू पुराकाळयी चाली आवती कनिप्रधाना केटलाय सोपानो वटावी आगळ वधेल्ल छे । ऋग्वेदना कविओ इन्द्र के अग्नि आदि देवोने स्तुते छे ल्यारे सहस्राक्ष जेवु विशेषण वापरी पोतपोताना इष्टदेवोने हजार आँख-वाळ्यारूपे महत्त्व अर्प छे । पण पुरुषसूक्तनो ऋषि पुरुषनु वर्णन करता तेने मात्र सहस्राक्ष विशेषण आपी सतोष नयी पामतो, ते तो पुरुषने सहस्रशीर्षा अने सहस्रपाद् पण कहे छे । विश्वकर्मा सूक्तनो प्रणेता हजार नेत्र, हजार पण के हजार मस्तकयी सतुष्ट नयी यतो, ते तो विश्वस्रष्टा देवने 'विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो विश्वतो वाङ्मरुत विश्वतर्षपात्' (ऋ० १० ८१ ३) कही हजार के तेयी मोटी कोई पण साग्याने पण अवगणे छे । ऋग्वेदना विशेषणविकासमा कालक्रमनी गध आवे छे । ल्यार बाद यजुर्वेद अने अथर्ववेद आदि प्रथोमा एज ऋग्वेदना विशेषणो ज्यां त्यां मळे छे । आ विशेषणोना कालक्रमसूचक विकास गमे तेतलो ययो के विस्तरो होय छतां वेदोनी स्तुतिओ सगुणभूमिकायी आगळ वधी नयी एम कही शक्याय ।

परलु धीरे धीरे चिंतनो सगुणरूपयी आगळ वधी निर्गुणचितन तरफ वळता जाता हता । एना लक्षणो प्राचीन उपनिषदो अने गीतामा नजरे पडे छे । ल्यारे परब्रह्मणी स्थापना स्पष्ट थई ल्यारे निर्गुणस्वरूपनु चिंतन पराकाष्ठाए पहुँच्यु छे, तेम छता तत्त्वचितनो अने कविओ पुराणी सगुण वर्णननी प्रथाने पण चाल्ल

મનુષ્યવૃત્તિ : સ્વભાવ અને ગાનાકાર પરમાનાનુ નિર્મુગ્ય વર્ગન કથા દ્વંત્રાં
 મનુષ્યવૃત્તિ સ્વભાવ સહસ્રગત ।' (શ્લોક ૩ ૧૪) દલાદિ રૂપે અને
 મનુષ્યવૃત્તિ સ્વભાવ મનુષ્યવૃત્તિ પ્રથિગોમુખમ્ ।' (શ્લોક ૩ ૧૬) દલાદિ રૂપે સગુ
 મનુષ્યવૃત્તિ સ્વભાવ । મનુષ્યવૃત્તિ આદિના અપરિમિતનિનુ (દાદો ૮ ૧૨૧)
 મનુષ્યવૃત્તિ સ્વભાવ પરમમનુ 'પત્તદ્રેશ્યમપ્રાપ્તમગોમનમવચ્ચુ શ્રોત તદપાતિ
 મનુષ્યવૃત્તિ ।' (મુ ૧ ૬) આદિ રૂપે વગન કરે છે અપારે શ્વેતાધતર તેનુ 'અરણિ-
 પાતે મનુષ્યવૃત્તિ પવ્યવચનુ સ શ્રુગોશ્વર્યા ।' (શ્લોક ૩ ૧૯) આદિ રૂપે
 કિંમીમામ્યા સગુગ મનુષ્યવૃત્તિ કરે છે ।

મિદ્ધમેન પગ પ્રસ્તુત સ્તુતિમાં પરમાનાનુ નિર્મુગ્ય અને સગુગ સ્વરૂપ સ્ત્રિવે છે ।
 આ પદમા તો એ સમય સ્વરૂપના વર્ગન ઉપરાન્ત પરુ એવો પ્રતિમાજનિત ચમત્કાર
 દેખાય છે કે જે તેની પૂર્વના વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતા આદિ મન્યોના દષ્ટિગોચર
 થતો નથી । આ ચમત્કાર એટલે માત્ર વિરોધામાસ જ નહીં પણ વિરોધામાસની
 પરાકાષ્ટા । સિદ્ધસેન એમ કહે કે પરમાત્મા નિરિન્દ્રિય દ્વંત્રાં ઇન્દ્રિયના કાર્યો કરે
 છે સ્વાંહરી તો તે મુખ્ડક અને શ્વેતાધતર કરતા આગલ નથી વધતા, પણ જ્યારે
 તેઓ એમ કહે છે કે નિરિન્દ્રિય પરમાત્મા ઇન્દ્રિયોના કાર્યો તો કરે જ છે, પણ
 વધારામાં તે કાનનુ કામ ઝાંખયી, ઝાંખનુ કામ કાનયી, નાકનુ જીમયી, ઘાળીનુ
 કામ પગયી અને પગનુ કામ માધાયી કરે છે, કિંમીમામ્યા તેને વાસ્તે કોઈ એક
 કામ એક સાધન દ્વારા જ કરવાનુ વધન નથી, સ્વારે તે શ્રોતાના મન ઉપર
 ચમત્કારિક અસર ઉપજાવી તેને પરમાત્માની હોનોત્તર ચમત્કારિકતામા પ્રદાહુ
 થનાની કારિશુદ્ધ માને છે ।

શન્દાતીત વચ્ચતે ઘાયદૂર્નૈશ્વનાતીતો ક્ષાયતે જ્ઞાનવદ્ધિ ।
 મધાતીતો ચયતે શ્વેશપાશીમોક્ષાતીતો મુચ્યતે નિવિવરૂપઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ - શન્દયી અતીત દ્વંત્રા તે વાદિઓના વાદનો વિષય બને છે, જ્ઞાનયી
 અતીત દ્વંત્રા તે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનો વિષય બને છે, વચનયી અતીત દ્વંત્રા શ્વેશ-
 પાશયી વચાય છે અને મોક્ષાતીત દ્વંત્રા નિવિવરૂપ થઈ મુક્ત થાય છે ।

આવાર્થ - તૈત્તિગીય આદિ ઉપનિષદોમાં "યનો ઘાચો નિવર્તતે અપ્રાપ્ય મનસા
 સ્વઃ ।" (શ્લોક ૨-૯) જેમાં વર્ણનો છે । તેમા આમાનુ શન્દાતીત્વ અને મનો-
 પ્રતિપાદિત પણ છે । ઘાંજી વાજુ પાછા એ જ આત્માનુ નિલ-

पण करे छे, अने ज्ञानीओने आत्मज्ञान माटे प्रोत्साहित करे छे, जेम के 'श्रोतव्यो भन्तव्यो निदिष्यासितव्य ।' (वृ० २ ४ ५) इत्यादि । आत्मरक्षने कूटस्थ मानी वधमोक्षयी अनीन कहेगामा आव्यु छे अने रळी 'सोऽन्तामयत बहु स्या प्रजाये-येति ।' (तै० २ ६) अने 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।' (तै० २ ६) इत्यादि द्वारा आत्मरक्षने सृष्टिवद्ध पण वर्णवगामा आव्यु छे । उपनिषदो अने वधा ज बीजा अय्यात्मशास्त्रोनु कथन ए छे के निर्विकल्पसमाधि प्राप्त करनार आत्मा मुक्त थाय छे । आमा परस्पर विस्द्ध देसाता उपदेशवाक्योने अरुल्मी कविए आत्मानी परस्पर विरुद्ध अस्थानोनु आलंकारिक भाषामा वर्णन कर्युं छे, पण तेनु तात्पर्य तो ए छे के आ विविध वर्णनो परस्पर अमगत नथी, पण दृष्टिभेदथी प्रवर्तेछे छे । आज, वस्तुने जैनपरिभाषामा भूकी कहेवु होय तो एम कही शक्राय के पारमार्पिक-कर्मनिरपेक्ष स्वाभाविक-दृष्टिए आत्मा नथी वाच्य, नथी तर्क्य, नथी बद्ध के-नथी मुक्त, पण व्यापहारिक अने कर्मसापेक्ष वैभानिकदृष्टिए आत्मा शब्दगम्य, ज्ञानप्यानगम्य, बद्ध अने मुक्त पण छे ।

प्राचीन जैन श्रुतमां अतिमहत्त्व धराननार आचाराङ्गसूत्रमा आत्मानी स्वाभाविक स्थितितु वर्णन छे ते उपनिषदोमाना निर्गुणरत्नवर्णननी याद आपे छे । ते कहे छे के "सत्रे सरा नियदृति, तक्का तथ न विज्जइ, मई तथ न गाहिया, से न दीहे न हस्से, न कीण्हे न नीठे न लोहिए, न सुरभिगवे न दुरभिगवे, न तित्ते न कडुए, न गुरुए न लड्डुए, न इत्थी न पुरिसे न अन्नहा परिजे सने उवमा न विज्जए ।" (५ ६ १७०) ।

नाय ब्रह्मा न कपर्दी न विष्णुर्ब्रह्मा चाय शङ्करश्चाच्युतश्च ।

अस्मिन्मूढा प्रतिमा कल्पयन्ते ज्ञातश्चाय न च भूयो नमोऽस्ति ॥१०॥

अर्थ-आ परमात्मा नथी ब्रह्मा, नथी शङ्कर के नथी विष्णु, अने छता ए ब्रह्मा छे, शङ्कर छे अने विष्णु पण छे । मूढ माणसो ज परमात्मा विषे विविध प्रतिमाओनी कल्पना करे छे, ज्यारे आ आत्मा ज्ञात थाय छे ल्यारे फरी नमस्कार करवापणुं नथी रहेतु ।

भार्यार्य-लोकपरम्परा अने पौराणिक मान्यताओमा ब्रह्मा, विष्णु अने महे-श्वरनी त्रिमूर्ति पूजाय तेम मनाय छे अने उपासक पोतानी रुचि के सत्कार प्रमाणे परमात्माने ज ब्रह्मा, शङ्कर के विष्णुरूपे भजे छे । वळी लोको अने घणी

માર શાલો પણ એ ત્રિમૂર્તિને પરસ્પર વિરુદ્ધ માને અને મનાવે છે । આ ઘસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમા લઈ કવિ પરમામાનુ યથાથ—નિર્ગુણ વર્ણન કરવા અને છોક તથા શાસ્ત્રમા ઝૂઠ યદ્ ગણલ વિરોધી ભાવનાને નિર્મૂલ કરી તેને સ્થાને સમન્વયદષ્ટિ કેઢ્ઢતથા સગુણવર્ણન કરતાં, કહે છે કે પરમાત્મા તો નથી બ્રહ્મા, નથી શક્કર કે નથી વિષ્ણુ અને તેમ દ્વિતા તે ત્રણે રૂપ છે—કોઈ એકરૂપ તો નથી જ ।

લોકો પરમાત્માની ઉપાસના માટે અનેક જાતના પ્રતીકો કરાવે છે, અનેક નામથી અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ રચે છે અને પછી તેમાં જ ગરક થઈ મૂલ ધ્યેય મૂલી જાય છે । એવા લોકોને ઉદેશી કવિ 'ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ ।' (શ્લે ૦ ૪ ૧૨) એ શ્વેતાશ્વતરના કથનનુ માખ્ય કરતો હોય તેમ સાચુ જ કહે છે, કે મૂલ હોય છે તે જ પરમાત્માની અનેક પ્રતિમાઓ કરાવે છે । બાકી યરી ઘસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે જેઓને પરમામાનુ સ્વરૂપ અવગત થાય છે તેમને યાસ્તે ફરી કે તથારે નમસ્કાર કરનાવણુ રહેતુ જ નથી । તેઓ પોતે જ પરમાત્મરૂપ બને છે અને તેમના ઉપરતુ તમ નિ શેષ પદ્ જાય છે ।

આપો ઘક્ષિર્માતરિશ્વા હુતાશઃ સત્ય મિથ્યા યસુધા મેઘયાનમ્ ।

બ્રહ્મા ક્ષીટ શક્કરસ્તાર્ક્ષ્યકેતુ સર્વે સર્વે સર્વથા સર્વતોડયમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—પરમાત્મા જ પાળી અને ઘક્ષિ છે, પવન અને હુતાશન છે, સત્ય અને મિથ્યા છે, પૃથ્વી અને આકાશ છે, બ્રહ્મા અને ક્ષીટરુ છે, શક્કર અને ગરુડધ્વજ—વિષ્ણુ છે । આ સર્વ—પરમાત્મા દરેક રીતે દરેક મ્થલે સર્વરૂપ છે ।

માવાર્થ—કેટલાક વૈદિક મત્રો, ઉપનિષદો અને ગીતામા એ માવના સુપ્રસિદ્ધ છે કે એક જ પરમાત્મા નાનારૂપ લે છે અને નાનારૂપે વિલસે છે । એ જ ભાવનાને અહીં કવિએ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતાં આધિમૌતિક અને આધિદૈવિક દ્રન્દોથી અભિન્નરૂપે પરમામાનુ વર્ણન કરી વ્યક્ત કરી છે । શ્વેતાશ્વતરનો "તદેવામિસ્તદા વિલસત્તદ્વાયુસ્તદ્દુ ચ દ્રમા । તદેવ શુક તદ્બ્રહ્મ તદાપસ્તપ્રજ્ઞાપતિ ।" (૪ ૨) આ મત્ર પ્રસ્તુત પદ્ય માથે સરલાલી શઝાપ । તૈત્તિરીય (૨ ૬) માં બ્રહ્મ નાનારૂપ ધારણ કર્યાનુ વર્ણન છે તેમા અનેક વિરોધી દ્વદ્વો સાથે 'સત્ય ચાટુત શ્વ અમવત્' એ વાક્ય દ્વારા જે સત્લાનુત્ત દ્વદ્વનો ઉલ્લેખ છે, તેને જ અહીં કવિએ સત્ય-મૃત્વા કહેલ છે । શુક્રયજુર્વેદ (૧૨.૭૭) માં 'દ્વિષ્ણુ રૂપે વ્યાકરોત્સલાનુતે પ્રજાપતિ' એ મત્રમાં પણ પ્રજાપતિએ સત્ય અને અનુત બે રૂપનુ વ્યાકરણ કર્યાનો પ્રાચીન પ્રઘાત છે ।

अहीं बहि अने हुताश वे पदो समानार्थक आवेला होगयीं पुनरुक्तिनो भास पाय छे, पण उस्तुत तेम नयीं । बहियीं जे अग्नि समजगानो ते जलविरोधी सामान्य अग्नि लेगो जोइए अने हुताश पदयीं आहुति द्रव्यने शीलनार यज्ञीय विशिष्ट बहि लेगानो छे, जेने मातरिश्वायीं विरोधी लेखवामा आव्यो छे । मातरिश्वानो अर्थ वैदिकमंत्रोमा 'मौनसूत' (चोमासु सूचवतो पत्रन) कएले छे^१ । चोमासानो तोफानी पत्रन के तेयीं सूचवतु चोमासु ए हुताशन विरोधी एटला माटे मनासु होबु जोइए के सामान्यरीते चोमासामा यज्ञप्रथा नहीं होष ।

स एवाय निभृता येन सत्या शश्वदु खा दु एमेवापियन्ति ।

न एवायमृषयो यं त्रिदित्या व्यतीत्य नाकममृतं स्वादयन्ति ॥ १२ ॥

अर्थ—आ तेज परमात्मा छे जेना बडे भरेल अने व्यापेल प्राणिओ सतत दु खत्राय्य बई दु एज पाम्या करे छे । आ तेज परमात्मा छे जेने जाणीने ऋषिओ स्वर्गनु अतिक्रमण करी अमृतने आस्वादे छे ।

भावार्थ—बधा ज प्राणिओ परमात्ममात्री भरेल छे अने उमराय छे । तेम छटा ते निरन्तर दु खी रही दु ख पाम्या ज करे छे । आ कयन विरुद्ध छे, केम के प्राणिओ परमात्मरूप होय तो दु ख स्पर्शी ज केम शके ? आ विरोधनो परिहार जाणीतो छे । तास्विकदृष्टिए ब्रह्म ज जीवात्मा परमात्मरूप छे, पण पोताना खरा स्वरूपनु मान न होगयीं ते दु ख पामे छे । आज वस्तु कविए उत्तरार्धमा व्यतिरेक द्वारा कही छे के जे ऋषिओने आत्मज्ञान छे तेओ अमृत ज बने छे । स्वर्गनु अतिक्रमण करी अमृतनु आस्वादन करे छे ए उर्णनमा देखीतो विरोध छे । केम के स्वर्गमा ज अमृतना अस्तित्वनी मान्यता छे, तो तेने स्वर्ग लाघनार केम चाखे ? समाधान ए छे के मान्यतानु स्वर्गीय अमृत ए वास्तविक अमृत नयीं, वास्तविक अमृत जे आत्मानु स्वामाविक स्वरूप छे ते तो स्वर्ग लागी जनारने ज प्राप्त पाय छे ।

आ पचमा रहेलो भाव श्वेताश्वतरना 'ततो यदुत्तरतर तद्रूपमनाम्यम् । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दु खमेवापियन्ति ।' (११०) मन्त्रमा स्पष्ट छे ।

'विद्याविद्ये यत्र नो सभवेते यन्नासन्न नो दधीयो न शम्यम् ।

यस्मिन्मृत्युर्नैहते नो तु कामं स सोऽक्षरः परम ब्रह्म वेद्यम् ॥ १३ ॥

अर्थ—जेमां विद्या अने अविद्या नयीं सभवता, जे नयीं समीप के नयीं दूरतर,

१ मौनियर् विडियन्सकृत संस्कृत शेष ।

२ नोतुकामा—मु० ।

के नहीं गम्य, जेना नहीं मृत्यु प्रवृत्त यतु के नहीं काम प्रवृत्त यतो, ते अने तेज अक्षर—अविनाशी छे अने ज्ञेय एव परब्रह्म छे ।

भाषा—कविए अही परमात्मानु निर्गुणस्वरूप बणवेल्लु छे । तेयीज ते अविद्या एटले कर्ममार्ग अने विद्या एटले आत्मलक्षी शास्त्र बनेना समग्रयी परमात्माने पर कहे छे । परमात्मा नहीं आसन्न के नहीं दूर ए वर्णन ईशावास्यना 'तदेजनि तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।' (५) ए वर्णननी याद आप एवु छे । प्रस्तुत पद्यमां श्वेताश्वतरना 'द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे । क्षर त्वविद्या ह्यमृत तु विद्या विद्याविद्य इशते यस्तु सोऽन्य ।' (५१) आ मननो भाव रमे छे ।

ओतप्रोता पशवो येन सर्वे ओत प्रोत पशुभिश्चैव सर्वे ।

सर्वे चैमे पशवस्तस्य होम्य तेषां नायमीश्वरः स्ववरेण्य ॥ १४ ॥

अर्थ—जेना बडे आ बधा पशुओ—जीवात्माओ ओतप्रोत छे अने ए पोते बधा पशुओ—जीवात्माओ द्वारा ओतप्रोत छे । आ बधा पशुओ तेनु हव्य छे अने ए बधा पशुओने वास्ते आ बरवा योग्य इन्द्र छे ।

भाषार्थ—कवि अही पाशुपत परम्पराने अनुसरी 'पशु'पद जीवात्माना अर्थमा प्रयोजे छे अने ते जीवात्मा—परमात्मानो सम्बन्ध अही आलङ्कारिक रीते व्यक्त करे छे । कवि जीवात्मा अने परमात्माने एष-बीजायी ओतप्रोत बही ते बे बच्चे अभेद सम्बन्ध दर्शावे छे अने उता ते अभेद विशिष्टाद्वैत कोटिनो होय तेम तेना रूपक उपरयी एगरे छे ।

यद्ब्रह्म पशुओ होमाता तेयी ते उद्दिष्ट देवताना होम्य—हृदयद्रव्य कहैयाय छे अने ते ते उद्दिष्ट देवता होम्य पशुओनो आराध्य मनाय छे । आ वस्तुनी रूपकमा कविए जीवात्मा अने परमात्मा बच्चेनो आध्यामिक सम्बन्ध स्पष्ट करता कह्यु छे के जीवात्माओ ए परमात्माना होम्य छे, एटले के परमात्ममाने बरवानु ध्येय राखनार जीवात्माओए पोतानी जातनु—जीवभावनु बलिदान करनु ज जोईए ।

तस्यैवता रश्मय कामधेनोर्यां पाप्मानमदुहाना क्षरन्ति ।

येनाध्याता पच जना स्वपन्ति मोहद्विजास्ते स्व परिवर्तमाता ॥ १५ ॥

अर्थ—जेनाथी आयात—जेना सरूपनो विषय बनेल पचजनो—निपाद अने चार वर्णो मळी पाच जन या पाँच इन्द्रियो सूत्रे छे अने जेना बडे उद्बोध पावेला ते पचजनो पोता प्रत्ये पाटा बतता होय छे । तेज परमात्मरूप कामधेनुना आ रश्मिओ छे के जे आपमेले पापने नहीं दुसना करे छे ।

भावार्थ—अर्थां केनिए वे विरोधाभास द्वारा चमत्कारिक रीति परमात्मानो विनूतितु वर्णन कर्युं छे । ते कहे छे के परमात्मानो अभिमुखतारूप आध्याननो स्पर्श यता ज मनुष्यमात्र अथवा इन्द्रियो स्वप्नश बने छे, एटले के तेओ परमात्म-स्पर्शरूप निद्रामग्नना प्रभावयी भान गुमावी निद्रावश बने छे अने ज्यारे तेओ जागे छे ल्यारे पोताना कार्यप्रदेश प्रत्ये पाठा फरे छे ।

आ देखीतो विरोध छे, केमके परमात्मानो स्पर्श ए तो गमे तेमा जागृति आणे तेने बदले ते माणसने प्रवृत्तिक्षेत्रयी दूर करी निद्रावश अने भानभूल्यो केम बनावे ? जो ते एम करे तो पठी परमात्मस्पर्शने बदले तेने चोरोए प्रयोजेल निद्रामग्ननो स्पर्श ज कहेंओ जोइए ? आ प्रापचिक विरोधनो परिहार आध्यात्मिक-दृष्टिना विचारमा छे । आध्यात्मिकदृष्टि एम कहे छे के माणसो अने तेनी इन्द्रियो पोतपोताना प्रवृत्तिक्षेत्रमा सममाण होय छे ल्यारे ज ते तात्त्विकदृष्टिए निद्रावश होय छे । हृदयमा परमात्मानु स्पदन यता ज माणस अने इन्द्रियोनी ए दशा चाली जाय छे अने ते प्रवृत्तिक्षेत्रना स्थूलरसनी निद्रा छोडी कोई नवजागरण अनुभव छे । आवु जागरण ते ज अर्थां परमात्मस्पर्शजनित निद्रारूपे वर्णवेल छे । अने ज्यारे आवी निद्रायी माणस अने इन्द्रियो जागे छे ल्यारे ते पाछी पोतपोताना विषयमणी बली भोगाभिमुख बने छे ।

उक्त निद्रा अने जागरण समजजामा 'या निशा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति संयमी' गीतानो (२ ६९) आ श्लोक अने तेनु आचार्य हेमचन्द्रे काव्यानु-शासनमा करेल विवरण (पृ० ७०) उपयोगी कईं शके तेम छे ।

कवि परमात्माने कामधेनु कल्पी तेनी चोमेर पयराएली विभूतिओने स्तननु रूपक आपी कहे छे के ते आपमेळे ज पापने दूज्या सिवाय ज झर्या करे छे । अर्थां विरोध ए लागे छे के परमात्मानो विभूतिओने जो आपमेळे दूजवा दीधी होय एटले तेने आपमेळे पोतपोतानु काम करवा दीधु होय तो ते सदाय मलु करे छे । पण जो तेने प्रयत्नयी दोम मांडो के निचोवो तो तेमायी पाप ज झरे छे, बुराई ज प्रकटे छे । आ देखीतो विरोध छे । कामधेनुना स्तनोने हाययी निचोवो के आपमेळे दूजना चो तो पण तेमायी एकसरखु दूध ज झरे । ज्यारे अर्थां तो प्रयत्नयी निचोवतां तेमायी बुराई प्रकटवानु कहेवाना आव्यु छे ।

१ मूलमां रश्मि शब्द छे तेनो सीधो अर्थ स्ता नथी पण अर्थां प्रसंग जोई किरणउ सादर्य करपी ते अर्थ कयों छे ।

આ વિરોધનો પરિહાર એ રીતે થઈ શકે છે કે આધિમૌલિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ વધી પરમાત્માની વિભૂતિઓને જ્યારે માણસ પોતાના આહ્વારિક પ્રયત્નથી મોગદ્દિષ્ટિ નિચોવે છે, એટલે તેના સાહજિક પ્રવાહને પોતાના લોભથી ડુઠિત કરે છે ત્યારે તે વિભૂતિઓમાંથી કલ્યાણ સાધવાના વડલે અકલ્યાણ સાધે છે । કોઈ સૂર્યના સાહજિક પ્રકાશ-પ્રવાહને રોકના મથે અથવા મેઘને વરસતાં રોકના મથે તો તેમાં તેનું અને વીજાનું અહિત જ થવાનું । કવિનું તાત્પર્ય એ હાગે છે કે જે જે જગતમાં વિભૂતિરૂપ છે તેમાંથી વગર પ્રયત્ને સોનું કલ્યાણ જ સધાય છે । જો એ વિભૂતિઓને નિચોવના મથો તો તેમાંથી અકલ્યાણ જ પ્રકટવાનું । કામધેનુના સ્તનો આપમેલે દૂધ વરસાવે છે, પણ વધારે લાલચથી તેને નિચોવના મથો એટલે તેમાંથી રુધિર પણ ઠરે । એ જ ન્યાય પરમાત્માની કુદરતી વિભૂતિઓને પણ યાગૂ પડે છે ।

તમેવાશ્વત્થમૃપયો ધામનતિ હિરણ્મય વ્યસ્તસહસ્રશીર્ષમ્ ।

મન શય શતશાસ્ત્રપ્રશાલ્લ યસ્મિન્ વીજ વિશ્વમોત પ્રજાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જેમાં પ્રજાઓનું સર્પૂર્ણ વીજ રહેલું છે તેને જ ઋષિઓ અશ્વત્થવૃક્ષરૂપે વર્ણવે છે, તેને જ ફેલાયેલું હજાર મસ્તકધારી વ્રહ્મારૂપે વર્ણવે છે અને તેને જ સેરુડો શાખાપ્રશાસ્ત્રનાઢ્યા કામરૂપે વર્ણવે છે ।

ભાગ્યર્થ—સારય પરમ્પરા પ્રમાણે સૃષ્ટિમાત્ર કે પ્રાણીવર્ગનું જન્મવીજ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં સમાયેલું છે । જ્યારે વ્રહ્મવાદી પરમ્પરા પ્રમાણે એ જનનવીજ—શક્તિ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરમાં નિહિત છે । અહીં કવિ ઇશ્વરવાદી પરમ્પરાને લક્ષી પરમાત્માને જ સમગ્ર પ્રાણીવર્ગની જનનશક્તિના આધાર તરીકે નિર્દેશે છે । અને સાથે સાથે તે કહે છે કે ઋષિઓ એ જ પરમાત્માને વેદ, ઉપનિષદ્, મહાભારત, ગીતા આદિમાં અશ્વત્થરૂપે હિરણ્યગર્ભરૂપે તેમ જ કામરૂપે વર્ણવે છે ।

ઋગ્વેદના સૂક્તમાં (૧૨૪૭) વરુણના વૃક્ષનું વર્ણન છે । અપનવેદમાં (૫૪૩) અશ્વત્થવૃક્ષનું વર્ણન છે, કઠમાં (૬૧) અને ગીતામાં (૧૫૧) એ જ અશ્વત્થવૃક્ષનું 'ઋર્ચમૂલમધ શાસ્ત્ર' ઇત્યાદિરૂપે સવિશેષ વર્ણન છે અને ગીતામાં તો પાછું કઠથી વધારે 'અધશ્વો-૧ પ્રસૂતાસ્તસ્ય શાસ્ત્રા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિપયપ્રગાલા ' (૧૫૨) ઇત્યાદિરૂપે વર્ણન છે । શ્વેતાશ્વતર (૬૬) અશ્વત્થ નામ ન આપતાં માત્ર વૃક્ષ શબ્દથી એનો નિર્દેશ કરે છે । દૃશ્યસસારના પસારાનું જ એ વૃક્ષ કે અશ્વત્થના રૂપરત્ન ઋષિઓએ વર્ણન કર્યું છે । કવિ તે રૂપકને ઉદ્દેશીને જ કહે છે કે ઋષિઓ પરમાત્માનું જ અશ્વત્થરૂપે વર્ણન કરે છે । અહીં કવિ સંસાર અને

रक्षयानो अमेद वर्णते छे । ज्यारे ब्रह्म ज जगतनु कारण मनायु त्वारे ब्रह्म-
खेओए ए ब्रह्मने ज अक्षयस्त्वे वर्णयु छे ।

पुनर्मूल्मा (१० ९० १) सहस्रशीर्षरूपे पुरुषनु वर्णन छे । ते पुरुष एट्ठे
हंकेयुश या ब्रह्मा, प्रजापति के हिरण्यगर्भ । ए ज ऋषिवृत्त वर्णनने लक्ष्यमां
एकी कवि कहे छे के ते ज हिरण्यगर्भ परमा मा छे । प्राचीनकालमां प्रजानु मूल
हिरण्यगर्भ के ब्रह्मामा मनायु । ब्रह्मवादनी प्रतिष्ठाना समयमां ए मूल परमात्मां
मनायु । कवि ए प्राचीन अने नवीन विचारधारानु एकीकरण करी कहे छे के
हिरण्यगर्भ ते ज परमा मा छे ।

काम-तृष्णा-संनल्प के वासना ए ज ससारनु बीज छे । तेमांयी ज सृष्टिा
नानी मोरी संकटो शाखाओ प्ररते छे । आ वस्तु 'सोऽज्ञामयन वदु स्या प्रजा-
येते' (तै० २ ६) इत्यादिरूपे ऋषिओए वर्णवेली छे । तेने लक्ष्य करी कवि
कहे छे के ए काम ते बीजु कोई नहां पण परमा मा ज छे । 'कामोऽस्मि भरतर्षभ'
(गी० ७ ११) नी पेठे काम अने परमा मानो अमेद दर्शावयामा कविनु तात्पर्य
एट्ठु न छे के सर्वना प्रमथ तरीके जे जे मनाय छे ते परमा मा ज छे । आ रीते
प्राचीन ऋषिओए नानारूपे गाएओ महिमा ते बजो परमा मानो ज छे एम
कवि सूचने छे ।

स गीयते धीयते चाध्वरेषु मन्त्रान्तरात्मा ऋग्यजु सामशाखाः ।

अध शायो विततागो गुहाध्वक्षः स विश्वयोनि पुरुषो नैकवर्णः ॥१७॥

अर्थ-ऋग्, यजु अने सामरूप्य शाखावाज्यो एवो मन्त्रो नो अन्तराना ते ज
पहोनां गराय छे अने स्तवाय के गिवाय छे । गुहानो अध्वक्ष, अध शायी अने
अज्ञो विस्तारेण एवो ते ज अनेकार्ण विश्वयोनि पुरुष छे ।

भाषार्थ-अग्नी कर्मकाण्डमां प्रयोजाता मन्त्रो अने विभिन्नोऽहर्दग्ने तेन ज
अनकाण्डना चिन्तनमां सिद्ध एएल आप्यायिक तरवस्त्वे परमा मां एकीकरण
करमां आयु छे । पहोनां वैदिक मन्त्रो शिषिर्द्विक उच्चारता अने हुदा हुदा
देवीनी स्तुति द्वारा प्रार्थना पनी । आ रायता अने गिवाता अने देवीनांयी
एका देवनो विचार पश्चित्त पतो गयो त्वारे एम मनाय टाग्यु के कथ ज मन्त्रो
कहे ते ऋग्वेद, यजुर्वेद के सामवेदस्त्वे विमल मवा होन अने कृषी कृषी शाखाओ
परी होय, एनां तेनो परमाय के तेज रहैल अन्तर्गत का मन्त्र ते एो एक ज छे
अने ते ज अनेक पहोनां गराय तेम ज विनयाय छे ।

ધર્મશાસ્ત્ર પછીની બીજી ભૂમિકા જ્ઞાનશાસ્ત્રની છે । તેમાં તત્ત્વચિત્તકો અને સતી મુલ્યપણે જગતના મૂલતત્ત્વની શોધ પાછલ્લ પથ્યા હતા । એના પરિણામે તેમને એક એવું આધ્યાત્મિકતત્ત્વ લાગ્યું જેને તેમણે વિશ્વયોનિ તરીકે માન્યું અને વર્ણવ્યું । તે તત્ત્વચિત્તક સતીએ આ તત્ત્વને અનેક જાતના વિરોધાભાસી વર્ણનો દ્વારા અલૌકિક રીતે વર્ણવેલું છે । એ વસ્તુને ભૂમિકાઓના ફલિતાર્થનું એકીકરણ કરી શકવું અહીં કહે છે કે પશ્ચિમાં જુદી જુદી શાખાઓ દ્વારા મળતો સ્ત્રવાતો પુરુષ અને તત્ત્વજ્ઞ સતીમાં ગુહાવ્યક્ષ તેમજ વિશ્વયોનિ તરીકે પ્રસિદ્ધ પુરુષ એ એક જ છે ।

કોઈ યોગી પુરુષ ગુફાવાસી અને ગુફા-અવ્યક્ષ હોય તે હાથ પગ વગેરે અજ્ઞો ફેલાવી નીચે પડ્યો રહે, પણ તેનો પુરુષ વિશ્વયોનિ અને અનૈકવર્ણ કેમ હોઈ શકે ? એ એક પ્રકારનો વિરોધ છે, પણ તેનો પરિહાર આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિમાં છે । આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિએ પરમાત્મા એ જ મુખ્ય પુરુષ છે, તે દૃશ્ય જગતની નીચે તેની મેલીપાર રહેલો હોઈ અધ શાયી પણ છે અને તે પોતાના શકિતરૂપ અજ્ઞો પ્રકૃતિના પટ ઉપર ચોમેર વિસ્તારતો હોવાથી વિતતાક્ષ પણ છે । તે બુદ્ધિરૂપ ગુફામાં સ્ફુરિત પતો હોવાથી અને હૃદયગુફાનું નિષ્ક્રમણ કરતો હોવાથી તે ગુફા-અવ્યક્ષ કહેવાય છે । અને છતાં તે વિશ્વયોનિ તો છે જ । તે પુરુષ મૂલમાં અર્ણવ કે એકવર્ણ હોવા છતાં વિશ્વમાં અનેકરૂપે વિલસતો હોવાથી અનૈકવર્ણ પણ છે ।

મસ્તુત પથના ઉત્તરાર્ધ સાથે શ્વેતાશ્વતરના નીચેના ધે મનો સરલાવગા જેવા છે—“યન્ન સ્વભાવ પત્તિ વિશ્વયોનિ પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્પરિણામયેષ” (૫૫), “ય એકોઽવર્ણો બહુધા શકિયોગાદ્વર્ણાનનેશ્ચિહિતાર્થો દધાતિ” (૪૧) ।

તેનૈવૈતદ્વિતત્ત્વ મ્લજાલ દુરાચર દૃષ્યપસર્ગપાર્શ્વમ્ ।

અસ્મિન્મગ્ના માનેયા માનશલ્યૈવિધેપ્યન્તે પશવો જાયમાના ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—તેનાથી જ આ મ્લજાલ વિસ્તરેલું છે કે જે દુષ્પ્રવેશ છે અને દૃષ્ટિને ઉપસર્ગ કરનાર છે । એ મ્લજાલની અંદર મગ્ન એવા મનુષ્યો પશુ બની માનરૂપ શલ્યથી વિધાય છે ।

ભાવાર્થ—અહીં કવિએ મ્લજાલને જાલરૂપે વલ્લી તેને ફેલાવનાર તરીકે પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી સૂચવ્યું છે કે મ્લજાલને ફેલાવનાર જે જાલી ધીર કે પારથી તે તો પરમાત્મા જ છે । જાલ અને મ્લજાલનું સામ્ય સ્પષ્ટ છે । -જાલમ

૧ ૦પાસમ્-મુ ।

૨ માનનામા(ન)શલ્યૈ -મુ૦ ।

જ્ઞાનથી તેમાં ચાલ્યું, હર્યુ, પૃથુ, નિઝલ્યુ મુક્તેલ બને છે । બ્રહ્માણ્ડ પણ રુદ્ર । જલ્મા પસનારની દષ્ટિ અજાઈ જાય છે, તેને કાઈ સુખતુ નથી । પ્રહ્મા-મન્નં પહેલી પણ ૯૩ દશા હોય છે । જાલમા લોભાઈને પસાણ હરણ વગેરે ઘુનો સેના કાંઠાઓ અને પ્રથનોથી ઘેરાઈ ઘવાય છે । બ્રહ્માણ્ડમાં પણ આસક્ત કંઈ ગર્કે વલ્લ માણસો પશુની પેટે લાચાર બની માનાપમાનના શત્રુઓથી વિધાય બને ઘવાય છે ।

શ્રી તાલ નાણનાર જાલી તરીકે વર્ણન કરી કવિએ નિંદાસ્તુતિ અલ્પદ્વાર કૃષ્ણ પામામાનો મહિમા જ ગાયો છે ।

મુલના—પ્રસ્તુત પદમાં જાલી તરીકે પરમાત્માનુ વર્ણન છે તેવું શ્લોકાન્તરમાં પા છે । જેમ કે 'ય એકો જાલગ્રાનીશત ઈશામિ સનાંહોક્તાનીશત ઈશામિ ।' (૩૧), 'એકેક જાલ બહુધા ત્રિકુર્વંતસ્મિ ક્ષેત્રે સંચરત્યેપ દેવ ।' (૫૩) પણ શ્રી કવિએ 'દુરાચરં દૃષ્યુપસર્ગપાશમ્' જેવા વિશેષનોથી જાલનુ સ્પષ્ટીકરણ વિશેષ કર્યું છે । અને એમાં પસનાર માણસો પશુની પેટે કેવી રીતે જનકાયા છે તે સૂચવ્યું છે ।

અયમેવાતદ્વરતિ દેવતાનામસિન્દેષા અધિવિશ્વે નિપેદુઃ ।

અયમુદ્વજ પ્રાણમુક્ત પ્રેતયાનૈરેષ ત્રિધા ચરતો શૃપમો રોરર્ષીતિ ॥૧૯॥

અર્થ—આ જ દેવતાઓની અંદર વિચરણ કરે છે, અને યથા દેવો આની જ અંદર રહેતા છે, આ જ વળદ્ધારણ કરી પ્રેતયાનોથી પ્રાણમોજી બને છે અને આ જ પ્રાણ રીતે મદ્દ થઈ શૃપમરૂપે યગદે છે ।

ભાષ્યાર્થ—મત્ત, પ્રાણાણ અને ઉપીપદો વગેરેમાં જે ચળગરી વર્ગનો છે તેમાંથી કેટલાંક છે અને કવિ તેને પરમાત્માત્મરૂપે ગૂંધે છે । 'જગ્વેદન્મં "ચત્તારિ શૃક્ષા પ્રયો અરા પાદા । દે શીર્ષે સાત દન્નાસો અત્વ । ત્રિધા ચરતો શૃપમો રોરર્ષીતિ ।' (૪૫૮૩) આ મધ્ય છે । તેવું સાવળે મારક નિરુકતમાપ્યને અનુમતી યજ્ઞાસિ અને ગર્ભપણ વ્યાજ્ઞયા કર્યું છે । શાસ્ત્રિક પત્તન્ટિદ મહા-પ્રાપ્યનાં ૯ મત્તને દાન્દપરક યોગ્યો છે, ચારે મિદ્ધમેન શ્રી તેવું માત્ર એક પાદ પરમાત્મપરક યોગ્ય છે । તેવું સાવળે શ્રી પરમાત્માના મનુષ્યાત્વ વર્તનનું દોષ પણ જાણે છે । પરમાત્મા છે તો શૃપમ પડતો ઉપ્પમ અપરા વન્માણ-મુગ્ધવર્તે વર્તમાન—જાતક; પણ ચારે તેં સત્ત, રજા અને તમ ૯ વગ મુગ્ધથી અધાય છે અપરા તમ-દેવ-મોદ્દમા અન્તર્ગ વડે છે તારે તે નાતિ, મદ્દે અને વગે ત્રિધા અન્તર્ગ શ્રી પેટે મુગ્ધાન વધારી શ્લેષ પોત્તો છે ।

पुराणो अने लोकोमा समुद्रनी सात सख्या प्रसिद्ध छे । तेथी सप्तद्वीपसमुद्रा वसुमती कहेवाय छे ।

अहीं पूर्वार्धमा तो सर्व काई परमात्मरूप छे एवु कारणाभेद वर्णन छे । ज्यारे उत्तरार्धमा आखु जगत परमात्माने लीधे ज टकेल्ल छे एवु माहात्म्य वर्णन छे । जे, लोकमा गया पछी पुनरावृत्ति नथी थती ते देवयान कहेवाय छे । पितृयान-लोक एथी जुदो छे, केमके त्याथी पुनरावृत्ति याय छे ।

मन सोम सविता चक्षुरस्य घ्राण प्राणो मुखमस्याज्यपित्र ।

दिश श्रोत्र नाभिरन्ध्रमन्दयान पादाविला सुरस्ता सर्वमाप ॥ २१ ॥

अर्थ—चन्द्र ते आनु—परमात्मानु मुख छे, सूर्य नेत्र छे, प्राणयायु घ्राण—नासिका छे, घृतपायी—अग्नि आनु मुख छे, दिशाओ श्रोत्र छे, आकाश नाभि छे, पृथ्वी पग छे अने सुरस जल ते सर्व काई छे ।

भावार्थ—ऋग्वेद जेवा प्राचीन ग्रन्थोमा लोकपुरुषनु वर्णन करतां ऋषिए विवक्षित पुरुषनां ते ते अयवमाथी आधिभौतिक अने आधिदैविक विभूतिओनी उत्पत्ति वर्णवी लोकपुरुषनु महत्त्व गायु छे । जेम के मनथी चन्द्र उत्पन्न थयो, चक्षुथी सूर्य, मुखथी इन्द्र अने अग्नि, प्राणथी वायु, नाभियी अन्तरिक्ष, मस्तकथी स्वर्ग अने पगथी पृथ्वी थई इत्यादि (ऋ० १० ९० १३ १४) । शुक्लयजुर्वेदमा एज वर्णननो षोडो विकास थयो छे । आगळ जतां जुदा जुदा उपनिषदोमा ए प्रक्रिया अनेक रूपे बहलानयामा आवी छे । दा .त. बृहदारण्यकमां (१ १ १) मेध्य अन्नना शिर आदि अनेक अङ्गो रूपे उपा आदि प्राकृतिक वस्तुओने कल्पी छे । अने वृत्ती तेज उपनिषदमा जुदे जुदे सखे एज वस्तु जुदा जुदा रूपकोमा थोडा घणा फेरफार साथे आवे छे । ऐतरेयमा (१ १ ४) मुखथी वाणीनी, वाणीथी अग्नि अने नासिकानी, नासिकाथी प्राणनी, प्राणथी वायु अने नेत्रनी इत्यादिरूपे उत्पत्ति वर्णवेली छे । आगळ जतां भागवतमां (२ १ २६-३९) तो एटलो बधो विकास थयो छे के प्रकृतिगत नानी मोटी सरयाबद्ध वस्तुओ प्रमु-शरीरना अङ्ग प्रत्यङ्गरूपे वर्णवाएली छे । आ प्रथानो उपयोग करी कवि अहीं

१ 'मुखमस्याज्यपित्र' दिश । श्रोत्रनाभिरन्ध्रमादयान पादाविला - मु० ।

२ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्या अपायत ।

धोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादभिरजायत ।

नाभ्या आसीद् अन्तरिक्षं क्षीणो यौ समवर्तत ।

पदभ्यां भूमिर्दिश, श्रोत्रात्तथा लोका अरुह्यन् ॥ ३१ १२ १३ पु० ५० ।

३ बृहदा०, २, ५ १-१४ । ३१ । ३२ १३ ।

આધિભૌતિક કે આધિદૈવિક વસ્તુઓને પરમાત્માના અન્ન પ્રલ્યંજ્ઞરૂપે ઘર્ષણે છે અને તે રીતે દ્રવ્યમાન સમગ્ર જગતને પરમાત્માનુ શરીર કહી તેની સર્વવ્યાપકતાનો મહિમા ગાય છે ।

કવિએ ચંદ્ર, સૂર્ય, પ્રાણ, અમિ, દિશા, આત્માશ, પૃથ્વી અને પાણીને પરમાત્માનાં તે તે અવ્યયરૂપે ઘર્ષણવ્યાં છે જે બરાબર વેદ અને ઉપનિષદોની કલ્પનાનુ અનુકરણ છે । કવિ ઘુરસ પાણીને સર્વ કાઈ કહે છે તે રૂપક કવિનુ પોતાનુ જ હોય એમ લાગે છે ।

વિષ્ણુર્ચીજમમોજગર્મ શમ્બુધ્યાય કારણ લોકસૃષ્ટી ।

નૈન દેવા વિદ્રતે નો મનુષ્યા ધેનાઘ્નૈન ત્રિદુરિતરેતરાશ્ચ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—આ પરમાત્મા વિષ્ણુ છે અને છતાં લોકના સર્જનમાં બ્રહ્મારૂપ ધીજ છે । એ શક્તિ છે અને છતાં લોકસૃષ્ટિનુ કારણ છે । એ નથી જાણતા દેવો કે નથી જાણતા મનુષ્યો । અને એ અન્યાન્ય દેવો જાણે પણ છે ।

માચાર્થ—એક જ પરમાત્માની બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રિમૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે, પણ તે ત્રિમૂર્તિની પૌરાણિક કલ્પના અનુક્રમે રજસુ, સત્ત્વ અને તમસુ એ ગુણોની પ્રધાનતાને આધારી છે । રજોગુણને અલમ્બી સૃષ્ટિ સરજે છે તે બ્રહ્મા, સત્ત્વગુણને અલમ્બી તેનુ પાલન કરનાર તે વિષ્ણુ અને તમોગુણને અલમ્બી તેનો સહાર કરનાર તે શક્તિ । આ રીતે ત્રણે મૂર્તિનો જુદો જુદો કાર્યપ્રદેશ છે । છતાં કવિ અહીં એ ત્રિમૂર્તિને અભિન્નરૂપે ઘર્ષણે છે જે પૌરાણિક કલ્પનાથી વિરુદ્ધ છે । કવિ પરમાત્માને વિષ્ણુ અને શક્તિ કહી બ્રહ્માની પઠે સૃષ્ટિના કારણ તરીકે ઘર્ષણે છે । આ વિરોધનો પરિહાર સ્પષ્ટ છે તે એ રીતે કે ત્રિમૂર્તિનો કાર્યપ્રદેશ પુરાણોમા મળે મિત્ર મિત્ર કલ્પાયો હોય છતાં વસ્તુત એ ત્રિમૂર્તિ પરમાત્મા જ છે અને તેથી ત્રણે મૂર્તિઓ સૃષ્ટિનુ કારણ પણ છે ।

ઉપર પ્રમાણે વિરોધાભાસી સગુણ ઘર્ષણ કર્યા પછી કવિ પરમાત્માની અજ્ઞેયતા સૂચના કહે છે કે તેને દેવો કે મનુષ્યો જાણતા નથી । અને સાથે જ જ્ઞેયતા સૂચના કહે છે કે અન્યાય દેવો જાણે પણ છે । પરમાત્માને કે મૂલતત્ત્વને કોઈ જાણે છે કે નહીં એ પ્રશ્ન ઋગ્વેદના સમયથી ચર્ચાતો । નાસદીયસૂક્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવો^૧ એ જાણતા હશે । કલ્પી ઋષિ કહે છે કે દેવો તો

૧ કો અદ્વા વેદ ક હૃદ પ્રવોચત્ કુત્ત આજાતા કુત્ત ઇય વિદ્યથિઃ ।

અર્વાદેવા ઋનેનાડયા કો વેદ ગત ॥ ૬ ॥

ઇયં વિદ્યથિઃ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

યો અસ્મૈ

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

વેદ ॥ ૭ ॥

પાઠ્ઠ્યો ધયા । તેઓ પોતાનાં પૂર્વગર્ભ મૂલ્તરને કેવી રીતે જાણે ? આ ઉત્તર આગલ જતા પરમાત્માના જ્ઞેય-અજ્ઞેય સ્વરૂપમા પરિણમ્યો તેને જ કવિએ અહીં વર્ણવેલ છે ।

અસ્મિન્નુદેતિ સવિતા લોરુચ્ચુરસ્મિન્નસ્ત ગચ્છતિ ચાશુગર્મ ।

પ્પોઽજસ્ય વર્તતે કાલચક્રમેતેનાય જીવતે જીવલોક ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—આ પરમાત્માને વિષે જ સૂર્ય જે નેત્રની પેઠે છોરુને પ્રકાશદાયક હોવાથી લોરુચ્ચુ કહેવાય છે તે ઉદય પામે છે અને એ જ પરમાત્મા વિષે તે સૂર્ય પાઠો અશુગર્મ—કિરણોને પોતાનો અંદર ગર્ભની પેઠે સફેલી લેતો—ગ્રની અસ્ત પામે છે । એ જ પરમાત્મા સતત કાલ ચક્રરૂપે પ્રવર્તે છે અને એના જ વડે આ જીવલોક જીવી રહ્યો છે ।

ભાગ્યર્થ—બૃહદારણ્યક (૩ ૮ ૯)મા યાજ્ઞવલ્ક્યે વાચસ્પત્નીવા ગાર્ગ્ની ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે—“એતસ્ય વા અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગ્ની સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વિષ્ણુતૌ” અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર એ પરમાત્માના મહિમાને લીધે જ રહ્યા છે, અને નિયમિતપણે પોત-પોતાનું કામ કરે છે । આ કથનનું જાણે માપ્ય કરતો ન હોય એમ કઠોપનિપદમાં ઋષિ કહે છે કે “યતશ્ચોદેતિ સૂર્યોઽસ્ત યત્ર ચ ગચ્છતિ ।” (૪ ૯) । આ જ વસ્તુને સિદ્ધસેન અહીં પૂર્વાર્ધમા વર્ણવી પરમાત્માનો મહિમા ગાય છે । ઉત્તરાર્ધમા તે પરમાત્માને નિરતર પરતા કાલચક્રરૂપે વર્ણવે છે । કાલકારણવાદિઓ સમગ્ર વિશ્વના કારણ તરીકે કાલને જ માનતા । આ મતનો ઉદ્દેશ અયગ્નેદના (કાલ ૧૯, સૂક્ત ૫૩-૫૪) કાલમૂક્તમા સ્પષ્ટ છે । કવિ અહીં પરમાત્માને જ વિશ્વનું કારણ માને છે તેથી તે પરમાત્મા અને કાલ વચ્ચેને અભિન્ન કલ્પી કહે છે કે જે કાલચક્ર નિરતર પ્રવર્તમાન હોવાનો માન્યતા છે તે કાલચક્ર વસ્તુત પરમાત્મા જ છે । કાલને ચક્ર કહેવામા આવેલ છે તે એમ સૂચવના કે જેમ ચક્ર સદા ફર્યા કરે છે તેમ કાલ પણ સદા ગતિ કર્યા કરે છે । ચક્રમા આરાઓ હોય છે તે વાર કે છ હોવાનો માન્યતા છે । કાલને ચક્ર કહેવામા ૪ પણ આશય છે કે ચક્રના ૪ કે વાર આરાઓની પેઠે કાલને પણ છ ઋતુ અને વાર મહિનારૂપ આરાઓ છે । જૈન પરપરામા પણ કાલચક્રનો કલ્પના છે પરતુ તેમા ઋતુ કે માસને સ્થાને ધીજી જ જાતના છ અને વાર વિભાગ કલ્પી તેને આરા કહેવામા આવ્યા છે । તે છ કે વાર કાલવિભાગ વ્રહ્માના દિવસ અને રાતની પૌરાણિક કલ્પનાથી પણ આગલ વધી જાય છે । ચટતીનો ઋમ સૂચવનાર છ આરા ઉત્સર્પિણી અને પટતીનો ઋમ મૂચવનાર છ આરા અપસર્પિણા કહેવાય છે । આ ઋતુ

ચક્ર અને માસચક્ર નિયમિતપણે એક પછી એક ધોમ્યા સિવાય ફરીફરીને જાય અને આવે છે । એની ગતિ વચ્ચે ચક્ર જેની જ છે, તેથી કાઠને ચક્રની ઉપમા વચ્ચે લાગૂ પડે છે । અન્તે કવિ કહે છે કે સમગ્ર જીવજોકનું જીવન પરમાત્માને જ આમારી છે । કવિનું આ કથન કઠના “ન પ્રાણેન નાપાનેન મલ્લો જીવતિ કક્ષન । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेनावुपाशिनौ” (૫૫) આ વિચારનું પ્રતિબિંબ છે ।

अस्मिन् प्राणा प्रतिवृत्ता प्रजानाम्
अस्मिन्धस्ता रथनाभाविद्यारा ।

अस्मिन् प्रीते शीर्षमूला पतन्ति

प्राणाशसा फलमिव मुक्तवृत्तम् ॥ २४ ॥

અર્થ—આ પરમાત્માના જ પ્રજાના પ્રાણો જડાઈ છે । એના જ તે પ્રાણો રથની નાભિના આરાની પેઠે અર્પિત થઈ છે । જ્યારે એ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાણની એમના ઢીંટાટાથી છૂટા પડેલ ફલનો પેઠે શિપિટપૂલ વની ધરી પડે છે ।

ભાવાર્થ—શુદ્ધ્યપુર્વેદમા જેમ મનને વિષે કહેવામા આવ્યું છે “યસ્મિનૃચ સામ યપુષિ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિયારા । યસ્મિન્ધિત્ત સમ્પ્રીત પ્રજાનાં” (૩૪૫) તેમ અહીં કવિ પરમાત્માને ઉદેશી કહે છે કે પ્રજાજોના પ્રાણો પરમાત્માના જ વડ છે અને તે નાભિના આરાની પેઠે ગોઠવાય છે । એટલે કે પ્રાણીજીવન પરમાત્મા સાથે જ સમઘટાયેલું છે, તેથી છુદુ નથી । આમ ઠના જ્યારે પરમાત્માનો અનુમદ્ધ થાય છે ત્યારે એ પ્રાણ ધારણ કરવાની વૃત્તિ, એનું મૂઠ અવિદ્યા નદ્ર થવાથી આપોઆપ સરી જાય છે । આ વચનમા વિશેષ માસે છે, કેમ કે જો પ્રજાપ્રાણ પરમાત્મા સાથે પ્રથિત હોય તો તે પરમાત્મા પ્રસન્ન થવાથી ધરી કેમ પડે ? પણ એનો પરિહાર એવી રીતે કરવો જોઈએ કે પ્રાણીઓની જિંજીવિયા તે અજ્ઞાનને આમારી છે । જ્યાં ઠગી પ્રાણીઓ પોતાને પરમાત્માનું ન જાણે ત્યાં ઠગી જ તે જિંજીવિયા ઠકે છે અને ત્યાં ઠગી જ પરમાત્માના પ્રાણ નમઘટા રહે છે । પરમાત્માસ્વરૂપનું માન થતા એ અજ્ઞાનનું મૂઠ શિપિટ થવાથી જિંજીવિયા આપોઆપ ઠાટી જાય છે ।

૧ રથનાભા વિચારા - મુ. ૧ ।

૨ ‘વચન’ - મુ. ૧ ।

नाभिमा आरा गोठ्वायानी उपमा वेद^१ काळ्यथी प्रसिद्ध छे अने ते बृहदारण्यक, मुण्डक, कोपीनकी आदि उपनिषदोमा पण बहु प्रचार पामी छे^२ ।

मुण्डकोपनिषद्मा 'तस्मिन् द्रष्टे परापरे' (२२८) ए पद्यमा ज्ञानयोगनो महिमा छे ज्यारे अहिं 'अस्मिन् प्रीते' ए उत्तरार्धमा भक्तियोगनु माहात्म्य छे, जेवी रीते 'यमेवैष वृणुते तेन छम्य ।' (कठ २२२) इत्यादिमा छे । पाकु फळ बधनथी छद्दु पडयानी उपमा पण बहु जूनी छे—“उर्वारुक्रमिष बधनात्” —शुक्लयजुर्वेद ३६० । कालिदासे पण एनो उपयोग कयो छे ।

अस्मिन्नेकशत निहित मस्तकानामस्मिन् सर्वा भूतयश्चेतयश्च ।

महान्तमेन पुरुष वेद वैद्य आदित्यवर्णं तमस परस्तात् ॥ २५ ॥

अर्थ—एमा सो मस्तक रखा छे, एमा बधीज सपत्तिओ अने विपत्तिओ छे । अवकारथी पर सूर्य जेवा प्रकाशमान वर्णगळ्ळा ए ज्ञेय महान् पुरुषने हु जाणु छु ।

भावार्थ—पुरुषसूक्तमां (ऋ० १०९०१) पुरुषनु वर्णन करता 'सहस्रशीर्षा' पदथी हजार मस्तकनो निर्देश छे जेनु अनुकरण शुक्लयजुर्वेद (३११) तथा श्वेताश्वतर (३.१४) आदिमां छे । अहिं तो कनिए पुरुषरूपे परमात्मानु वर्णन करता सो मस्तकनो निर्देश कयो छे । सो के हजार ए सख्याभेद मात्र छे, एनु तात्पर्य तो एटलुज छे के लोक-पुरुष-रूप परमात्माने अनेक मुख छे, ज्यारे मनुष्य पुरुष के कोई पण प्राणी पुरुषने मात्र एकज मुख होय छे । परमात्मानो विशेषता ए छे के तमाम प्राणीओना मुखो ए एनाज मुखो छे । शुक्लयजुर्वेदमा (२५.१३) मृत्यु अने अमरत्व बनेने परमात्मानो छाया तरीके वर्णनयामां आब्या छे । एज तत्त्वने अहीं कवि जुदी रीते बहलावी कहे छे के बधीज विभूतिओ अने विपत्तिओ लोकपुंस्वरूप परमात्मानाज छे । आवा परमात्मपुरुषनु वर्णन 'वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्तात् ।' इत्यादिरूपे शुक्लयजुर्वेद (३११८) अने श्वेताश्वतर (३८)मा छे । तेनेज योडा फेरफार साथे कवि अहिं उत्तरार्धमा प्रयित करे छे ।

आखा पद्यनु तात्पर्य परमात्मानो लोकोत्तरता सूचनवानु छे । सामान्य लौकिक पुरुष एकमुख होय छे, ज्यारे परमात्म पुरुषने अनेक मुखो होय छे । लोकिक पुरुषने सपत्ति के विपत्ति होय पण ते बधीज नहीं, ज्यारे परमात्म पुरुषमा बधी

१ शुक्लयजुर्वेद ३४५ ।

२ बृहदा० २५ १५ । मुण्डक० २२६ । कोपी० ३९ ।

३ पुरुषने०—मु० ।

સપત્તિ-નિપત્તિઓનો સમાસ ઘર્ષ જાય છે । લૈત્તિક પુરુષ અજ્ઞાનાધન્યાર્થી આહૂત હોય છે જ્યારે પરમાત્મ પુરુષ ઈથી પર છે ।

ત્રિદ્વાનદ્વદ્વેતનોઽચેતનો યા ક્ષણા નિરીહઃ સ દ્વ પુમાનાત્મતન્મઃ ।

ધરાકાર સતત ચાક્ષરાત્મા ત્રિશીર્યન્તે યાચો યુક્તયોઽસ્મિન્ ॥૨૬॥

અર્થ—તે આત્મતન્ન પુરુષ વિદ્વાન્ છે અને અજ્ઞ છે, ચેતન છે અને અચેતન છે, વર્તા છે અને અવર્તા છે, પરિવર્તિષ્ણુ છે અને અપરિવર્તિષ્ણુ છે । ઈયા ઈ પરમાત્માને વિષે વધા યાળીવિલાસો વિરમી જાય છે ।

ભાવાર્થ—આ પદમા અનેક પરસ્પર ત્રિરોધી વિશેષણદ્વન્દ્વો દ્વારા પરમાત્માનુ ંરુપત્વ તેમજ લોક્ષેતરત્વ સૂચવ્યુ છે । કવિ છેત્તે ઈવા ત્રિરોધી દ્વન્દ્વો દ્વારા ઘર્ષન કરતા યાક્તો હોય તેમ કહે છે કે સાચી ઘાત તો ઈ છે કે કોઈ પળ યાગ્યુક્તિ પરમાત્માનુ તિરૂપણ કરના અસમર્થ છે । ત્રિરોધી વિશેષણો દ્વારા પરમાત્માનુ સગુણ સ્વરૂપ ઘર્ષના કવિ છેત્તે તેના ત્રિગુણ સ્વરૂપ તરફ જ વલે છે ।

વિશેષણગત ત્રિરોધાભાસનો પરિહાર અપેક્ષાવિશેષથી ઘર્ષ જાય છે । અહીં પરમાત્મા સર્વાત્મનરૂપે વિવક્ષિત હોનાથી અજ્ઞાનો જ્ઞાની, જડ ચેતન, વર્તા-અવર્તા, વિનશ્ચર-અવિનશ્ચરરૂપ જે વગ્ડ છે તે વધુ પરમાત્મરૂપ હોનાથી તેમા વધા જ વિરોધી વિશેષણો ઘટી શકે । ત્રિશિષ્ટાદ્વેતનાદમા પરમાત્માનુ શરીર ચિદ્ અચિદ્ ંમયમ્સ્ય કલ્પાયેલ છે તેરી તેમા જેમ પરમાત્મા ચિત્ શરીર અને અચિત્ શરીર કહી શકાય તેમ અહીં પણ કહી શકાય । શુદ્ધાદ્વેતના અવિપરીત પરિણામનાદમા જે કાઙ્ જડ-ચેતન જગતમા છે તે વધુ પરમાત્માના પરિણામરૂપ મનાય છે ઈટલે તે મત પ્રમાણે જડ કે ચેતન જે વગ્ડ છે તે વધુ પરમાત્મરૂપ જ છે । તેમા વિચારોની ંયા ંયા પદમા છે । ઈત્તા કવિ ‘યતો યાચો ત્રિર્તન્તે’ ઈ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ (૨ ં)ના યાક્યને અનુસરી છેત્તે પરમાત્માનુ ત્રિગુણ સ્વરૂપ જ સૂચવે છે ।

બુદ્ધિવોદ્ધા યોઘનીયોઽતરાત્મા યાદ્યાશ્ચાય સ પરાત્મા ડુરાત્મા ।

નાસાયેક ના પૃથગ્ નાર્મિ નોમૌ સર્વે ચેતત્ પશયો ય દ્વિપત્તિ ॥૨૭॥

અર્થ—આ પરમાત્મા બુદ્ધિની વોદ્ધા અને બુદ્ધિનો ત્રિપય છે । તે અદર છે અને વાદ્ય છે, ઈ શ્રેષ્ઠ આત્મા અને કનિષ્ઠ આત્મા છે, ઈ નથી ઈક કે નથી અનેક, અને ઈત્તા તે ંમયરૂપ નથી ઈમ પણ નથી । વળી ઈ સવરૂપ છે કે જેનો પશુઓ—જીવાત્માઓ દ્વેષ કરે છે ।

ભાવાર્થ—સાહ્યતત્ત્વજ્ઞાનને અનુમરી આત્મા અને પરમાત્માને લાગુ પડે ઈવા

ले विरोधाभासी विचारो वेद, उपनिषद् अने गीता आदिमा अनेक रीति प्रकट घयेला छे ते ज विचारोमाथी केटलाकने कविए आ पद्यमा विरोधाभासी विशेषण द्वन्द्वरूपे प्रथित कर्या छे अने ते द्वारा परमात्मानो लोकोत्तरता सूचवी छे । साख्य-दर्शन आत्मा-परमात्माने बुद्धि—अत करणनो साक्षी मानी बुद्धिगत बोधनी छाया-वाळो कल्पी कूटस्य छता तेने बोद्धा कहे छे, अने साथे ज ते 'आत्मा या अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' (बृहदा० ४ ५ ६) इत्यादि जेवा शब्दो द्वारा आत्माने बुद्धिवृत्तिनो विषय पण कहे छे । ए विचारयुगलने कविए बोद्धा अने बोधनीय कही प्रकट करेछ छे । 'तदन्तरस्य सर्वस्य तद्दु सर्वस्यास्य बाह्यत' (इशा० ५), 'सवाह्याभ्य तरो ह्यज' (मुण्ड० २ १ २) जेवा शब्दोमा जे विचार उपनिषदोए व्यक्त कर्यो छे तेने ज अहिं कवि 'अन्तरात्मा' अने 'बाह्य' शब्दथी व्यक्त करे छे । सर्वतत्त्वोमा आत्मा ज मुख्य तत्त्व होई ते पर के परम आत्मा तरीके सुविदित छे । पण कवि अहिं तेने 'दुरात्मा' पण कहे छे अने साय विरोधी बाजु मूके छे । आ परात्मा अने दुरात्मानो विरोधाभास गीताना निभूति-योग अध्याय (१०)मां स्पष्ट छे । ज्यारे कृष्ण पोताने 'सिद्धाना कपिलो मुनि' (१० २६), 'सर्पाणामस्मि वासुकि' (१० २८), 'अनन्तश्चास्मि नागानाम्' (१०.२९) एम कहे छे स्यारे ते पोताना परात्मा अने दुरात्मापणानु द्वन्द्व घटावी छेयटे तो लोकोत्तरत्व ज सूचवे छे । कविए अहिं ए ज मार्ग लीधो छे ।

ऋग्वेदना नासदीय सूक्तमां मूलतत्त्वानु स्वरूप वतात्रता ऋषि कहे छे के नथी ते सत्, नथी असत् के नथी सदसद् आदि । तेम अहिं कवि आत्मानु स्वरूप वतात्रता तेने एरु मानवो, पृथक् मानवो के उभयरूप मानवो इत्यादि विरुलपोनो निषेध करे छे अने छेयटे कहे छे के ते तो सर्वात्मक छे ।

कवि आत्मानु आवु विरुद्ध देखातु वर्णन करी छेयटे कहे छे के परमात्मानु स्वरूप ज एवु छे के जे अज्ञान अने क्लेश वासनाथी ग्रस्त एवा माणसोथी न समजाय । उलटु तेओने एवु स्वरूप साभळी तेना प्रत्ये द्वेष उत्पन्न घाय छे । जीवात्माने कवि पशु शब्दथी वर्णवे छे ते ए सूचवना के वस्तुत माणस जात पण अज्ञानपाशथी बद्ध होई पशु जेवी दीन अने पराधीन ज छे, अने तेथी ज ते पशुपति—परमात्माना स्वरूपथी भटके छे ।

सर्वात्मक सर्वगत परीतमनादिमध्यान्तमपुण्यपापम् ।

याल कुमारमजर च वृद्ध य पन विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २८ ॥

અર્થ—સર્વરૂપ અને છતા સર્વમાં રહેલ તેમજ વ્યાપ્ત, આદિ, મલ્ય અને અતયી રહિત, પુષ્પ પાપયી રહિત, બાલ છના કુમાર, વૃદ્ધરૂપ રહિત છતા વૃદ્ધ એવા એ પરમાત્માને જે જાણે છે તે અમર થાય છે ।

ભાવાર્થ—અહિં પણ ત્રિરોધાભાસી વર્ણન છે । પરમાત્મા સર્વ-યાપક અને સર્વ-રૂપ હોનાથી એ વર્ણન વસ્તુત વિરોધ વિનાનુ જ છે । કવિનુ મુલ્ય તાત્પર્ય તો એ છે કે જેઓ સર્વ પરમાત્મદર્શન કરે છે તેજ મૃત્યુની પેલી પાર જાય છે ।

આ પદનુ પ્રથમ પાદ શ્વેતાશ્વતર (૩૨૧) ના 'સર્વોત્માન સર્વેગત વિમૂલ્યાત્ ।' એ વચનનુ પ્રતિવિમ્બ છે । વીજા પાદમાં 'અનાદિમ-યાતમન-તતીર્યમ્' ગીતા (૧૧૧૯) નો તથા 'ય આત્મા અપહતપાપ્મા' છા-દોગ્ય (૮૭૧) નો પ્રતિ-ધ્વનિ છે । વીજા પાદમાં 'ત્વ સ્ત્રી ત્વ પુમાનસિ ત્વ કુમાર ઉત યા કુમારી ત્વ જીર્ણો દણ્ડેન વચ્ચસિ' (૪૩) તથા 'વેદાહમેતમજર પુરાણમ્' (૩૨૧) એ શ્વેતાશ્વ-તરનો સક્ષેપ છે । ચોથુ પાદ પણ શ્વેતાશ્વતરના 'ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ' (૩૧ તથા ૧૦) વચનની અનુવૃત્તિ માત્ર છે ।

નાસ્મિન્ ઘાતે મહાજિ મહાચર્યે નેર્ય્યા જાપ સ્વસ્ત્યો નો પવિત્રમ્ ।

નાહ નાન્થો નો મહાન્થો કનીયાન્ નિ સામાન્થો જાયતે નિર્વિશેષ ॥૨૧॥

અર્થ—આ મહા—પરમાત્માનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે મહાચર્ય, યજ્ઞ, જપ, સ્વસ્તિ-વાચન કે પવિત્ર—દર્ભ યા યજ્ઞોપવીત—એ કશુ કર્તવ્ય રહેતુ નથી । પછી તો આત્મા હુ નહિ, મોટો નહિ, નાનો નહિ એવો નિ સામાન્ય અને નિર્વિશેષ થઈ જાય છે ।

ભાવાર્થ—પ્રાચીન કાલથી મહાચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય આદિ આશ્રમોનો અને તે ઓળેના કર્તવ્યપાલનની પ્રથા ચાલતી આવી છે । મહાચર્ય ધારણ કરી પ્રથમ આશ્રમના શાસ્ત્રાધ્યયન કરાતુ । વીજા ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમમાં અનેકવિધ યજ્ઞો કરવાનુ વધન હતુ । ત્યાગામિમુખ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જપ, સ્વસ્તિવાચન, તેમજ પવિત્ર ગણાતા દર્ભાસન આદિનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા હતી । કવિ અહિં સન્યાસાશ્રમના મહાજ્ઞાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા અને સર્વોચ્ચ કર્તવ્યતા વતાવવા કહે છે કે ત્યારે મહાજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પ્રથમના ત્રણે આશ્રમોના કર્તવ્યો અને વિધાનો સ્વયમેવ અનુપયોગી બની છૂટી જાય છે । મહાજ્ઞાન થયા પછીની આત્મદશા વર્ણવતા કવિ કહે છે કે તે વખતે આત્મા હુ—પ્રથમપુરુષ કે અન્ય—તૃતીયપુરુષ રહેતો નથી । તેમજ એનામાં મોટાપણા કે નાનાપણાનો ભાગ પણ રહેતો નથી । એ સામાન્ય અને વિશેષ

वन्ने प्रजारोथी पर यई जाय छे । ब्रह्मज्ञानजनित आत्मस्थितिनु आ वर्णन निर्गुण अने द्वन्द्वातीत भूमिका सूचवे छे । ज्ञानप्रधान उपनिषदोमा अने ज्ञानयोगप्रधान गीताना वचनोमा आज रीते आत्मज्ञाननु माहात्म्य वर्णनायलु छे ।

नैन मत्वा शोचते नाभ्युपैति नाप्याशास्ते च्रियते जायते वा ।

नास्मिन्नोके गृह्यते नो परस्मिन् लोकातीतो वर्तते लोक एव ॥ ३० ॥

अर्थ—परमात्माने जाण्या पठी ज्ञाता नथी शोक करतो के नथी काई प्राप्त करतो । ते आशा पण नथी सेवतो, नथी मरतो के नथी जन्म लेतो, ते आ के परलोकमा पकडातो ज नथी । ते लोकातीत थया छता लोकमा ज वर्ते छे ।

भावार्थ—कविए अहिं जीवनमुक्त ब्रह्मज्ञानीनी दशानु वर्णन कर्युं छे । तेरो ज्ञानी लोको वचे रहे छे छता ते साधारण लोकोना शोक, हर्ष, आशा, जन्म, मरण अने ऐहिक-पारलोकिक वचनथी पर होई लोकातीत बनी जाय छे । आनी स्थिति प्राप्त करवाना मुख्य साधन तरीके अहिं आत्मज्ञानने ज निर्देशेलु छे । गीतामा ध्यावा जीवनमुक्त पुरुषनी दशानु अनेकरीते वर्णन छे । कठना 'मत्वा धीरो न शोचति' (४४) तथा 'न जायते च्रियते वा विपश्चित्' (३१८) ए शब्दो तो प्रस्तुत पद्यमा पुनरवतार पामेला मासे छे ।

यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चिद् यस्माच्चाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक तेनेद् पूण पुरुषेण सर्वम् ॥ ३१ ॥

अर्थ—जेनाथी पर के अपर काई नथी, जेनाथी कोई वधारे नानु के वधारे मोदु नथी, जे एकत्रे धूलोका वृक्षनी पेठे निश्चल ऊभो छे ते पुरुषथी आ बहु परिपूर्ण छे ।

भावार्थ—अहिं लौकिक वस्तुओथी परमात्म पुरुषनी विलक्षणता ज विरोधा-भासी वर्णन द्वारा व्यक्त यई छे । ईशावास्यमा 'तद्गरे तद्वन्तिके' (५) शब्दथी अने कठमा 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' (२२०) तथा अदोग्यमा 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् ज्यायान्' (३१४३) शब्दथी विधिमुखे जे भाव प्रतिपादित थयो छे, ते ज भाव अहिं कविए श्वेताश्वतरनु (३९) आखु पद्य जेमनु तेम लई, व्यतिरेकमुखे पूर्वार्धमा सूचव्यो छे । अतिम पाद 'येन स्रामिद ततम्' (गीता ८२२) नो प्रतिप्रति छे

नानाकल्प पश्यतो जीवलोक नित्यासक्तं व्याधयश्चाधयश्च ।

यस्मिन्नेव सर्वत सर्वतरने दृष्टे देवे नो पुनस्तापमेति ॥ ३२ ॥

અર્થ—જીવલોકનું નાનારૂપે દર્શન કરનારને આપિઓ અને વ્યાધિઓ સદા ઘડગેહી રહે છે । પરંતુ પૂર્વાક્ત પ્રકારે સમ તરફ સમતરારૂપ જે દેખ છે તેનું દર્શન થતા જ દ્રષ્ટા પરી સતાપ નથી પામતો ।

ભાર્યાર્થ—અહિં કવિએ પહેલાના વધા પદોમા એકદર પરમાત્માનું અદ્વૈતસ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે । તેથી ઉપનિષદો અને ગીતાની પઠે દ્વૈત અને અદ્વૈતજ્ઞાનની ફલશ્રુતિ કરતા મેદજ્ઞાનથી સંતાપ અને અમેદજ્ઞાનથી સતાપનો અભાવ વર્ણવે છે । છાંદો ગ્યના 'તરતિ શોકુમાત્મવિદ્' (૭ ૧ ૩) એ દ્રકા ઘાક્યમા આત્મજ્ઞાનની ફલશ્રુતિ અને અર્થાપત્તિથી મેદજ્ઞાનજન્ય સતાપનું સૂચન છે, તે જ માવને કવિએ અહિં વધારે સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યો છે ।

[ત્રહુશ્રુત ૫૦ માધ્યાચાર્ય, ૫૦ દલસુખ માલગણિયા તથા શ્રી મહેત્રકુમાર 'અમય'નો હુ તેમના પૂર્ણ સહકાર વદલ હૃદયથી આભારી છુ ।]

*

શુદ્ધિપત્રક ।

પૃ૦	પ૦	અનુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૦	સૂલ	સૂલ
૭	૧૦	સ્વાસ	સ્વાસ
૭	૩૬	યનો	યનો
૮	૨	યાની	માની
૮	૩૦	વે	વે
૮	૩૪	'શત્રુમા'	'શત્રુ' ન
૧૦	૪	વેદવેદ	'
૧૨	૯	છે,	'
૧૨	૨૧	વેદવેદ	
૧૬	૨૧	વર્ણા ।	
૧૭	૧૮	૦મા(મ)વો	
૧૭	૩૦	નિ સ્વસાવો	
૧૯	૧૯	વિશ્વતસ્વાન્	
૨૪	૨૦	વસ્તુનો	

* *

*

